TÜRK EDEBİYATI KLASİKLERİ - 25

TÜRK EDEBİYATI

ALİ BEY
SEYAHAT JURNALI

UYARLAMAYA KAYNAK ALINAN ÖZGÜN ESER
RAUF BEY KÜTÜPHANESİ, İSTANBUL
1314 [1898]

Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALKAN İNAL

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON
HACER ER

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I. BASIM: EKİM 2019, İSTANBUL
II. BASIM: OCAK 2020, İSTANBUL

ISBN 978-605-295-968-8

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. 2622. SOK. NO: 6 / 31
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Faks: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 44871

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİNE UYARLAYAN: MEFHARET KANDEMİR

1969'da Karabük Eflani'de doğdu. Ortaöğrenimini Savaştepe Öğretmen Okulu'nda tamamladıktan sonra 2014 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu.

TÜRK EDEBİYATI KLASİKLERİ - 25

Gezi

seyahat jurnali

ÂLİ BEY

Günümüz Türkçesine Uyarlayan: Mefharet Kandemir

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Sunuş

Tanzimat Dönemi'nin önemli devlet adamlarından Âli Bey'in *Seyahat Jurnali* Batılı anlamda ilk seyahat günlüklerinden biridir. Döneminin birçok aydını gibi Fransızca bilen Âli Bey jurnal tabirini günlük, seyir defteri anlamında kullanır. Düyûn-ı Umûmiye'deki[1] görevi sırasında müfettiş olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Irak'ı kapsayan bölgeye gönderilmiştir. Görevi bu bölgelerde Osmanlı Devleti'yle bazı aşiretler arasında tuzla işletmeleri konusunda çıkan sorunları çözmektir. Dört yıla varan bu görevden sonra Hindistan üzerinden geri döner. *Seyahat Jurnali* bu sırada dolaştığı memleketlerin coğrafi durumunu, demografik yapısını, yerel âdetlerini, inanışlarını ve tuhaflıklarını anlatır.

Âli Bey memuriyetin yanı sıra edebi faaliyetler de yürütmüş, *Lehçetü'l-hakāyık* adında mizahi bir sözlük yazmış, ancak basılması dönemin sansür kurulu tarafından engellenmiştir. *Diyojen* dergisinin sahibi Teodor Kasap'ın tavsiyesiyle mizahi yazılar da yazmıştır. *Diyojen*'deki imzasız yazılardan özellikle ilk yıllarda çıkanlar Âli Bey'e aittir. Memuriyetinden dolayı yazılarında genellikle ya imza kullanmamış ya da sadece "Âli" diye imza atmıştır. Yine derginin başlığında Diyojen'i bir fıçı içinde, karşısında Büyük İskender'le beraber gösteren karikatürün altındaki "Gölge etme, başka ihsan istemem" mısraını Türkçeye o kazandırmıştır.

---

1 Osmanlı Devleti'nde Tanzimat Dönemi'nde alınan dış borçlara ve bu borçları ödemek amacıyla oluşturulan kuruma verilen ad.

Düyûn-ı Umûmiye'de direktörlük yaptığından Direktör Âli Bey diye de anılır. Düyûn-ı Umûmiye'den sonra Trabzon valiliği yapmıştır.

Seyahat Jurnali'ni günümüz Türkçesine aktarmaya çalışırken Âli Bey'in söyleyişini bozmamak için bugün artık kullanılmaz olmuş kelimeler dışında değişiklik yapmamaya çalıştım. Sadece okuma kolaylığı açısından orijinal metindeki Rumi tarihleri Miladi takvime ve ezani saatleri alafranga saate çevirdim. Ağırlık ölçülerini ve para birimlerini çevirmedim, çünkü bölgeye göre değişiklik arz etmektedir. Para birimleri de hakeza, bir mecidiyenin değeri her yerde aynı değildir. Yer isimlerini anlaşılabileceğini düşündüğümden olduğu gibi bıraktım: Diyarbekir, Ayıntab gibi. Köy isimlerinin bazılarını doğrulama imkânı bulamadım. Metindeki kimi dipnotlar bana, kimileri yazara aittir; yazara ait olanlar parantez içinde belirtilmiştir.

Metni sadeleştirmeye çalışırken hem faydalandım hem de eğlenip şaşırdım. Umarım okuyanlar için de öyle olur. Mutlaka hatası vardır, affola.

Mefharet Kandemir

Seyahat Jurnali

İstanbul'dan Bağdat'a ve Hindistan'a
1885 ila 1888

Bu jurnalin içeriği sadece gözlemlerden oluşmaktadır. Bir meziyeti varsa o da Irak gibi uzak memleketlerin ve özellikle Hindistan şehirlerinden bazılarının buralarca bilinmeyen durumlarına ve âdetlerine dair genel bir fikir vermesinden ibarettir.

Yolculuk esnasında panorama gibi görülüp geçilen veya herkesçe bilindiği düşünülen memleketlerin tabii ki yalnız isimleri anılmakla yetinilmiştir.

Âli Bey

Düyûn-ı Umûmiye Varidat-ı Mahsusa İdaresi tarafından genel müfettiş olarak Diyarbekir ve Siirt taraflarını teftişle görevlendirilmiştim. 1885 yılı Ocak ayının on beşinde Perşembe günü Lloyd Kumpanyasının[1] İskenderiye postasına giden Vesta isimli vapuruna binerek Dersaadet'ten[2] hareket ettim.

Midilli Düyûn-ı Umûmiye Nezareti tarafından görülecek bazı meseleler bulunduğundan biletimi oraya kadar aldım. Ertesi Cuma akşamı saat sekiz sularında Midilli'ye vardım.

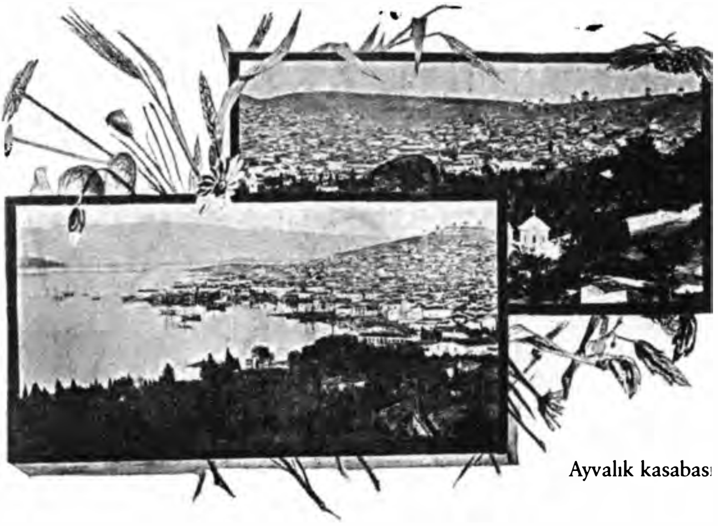
Midilli

Burası Akdeniz'in en hoş ve gelişmiş adalarındandır. Ahalisi her türlü ticaretle uğraşan çalışkan ve zengin adamlardır. Kasaba önünde bir liman varsa da büyük gemilerin giriş çıkışına müsait değildir. Yalnız küçük yelkenli tekneler barınabilir. Midilli'nin zeytinlikleriyle portakal ve limon bahçeleri ve Yere denilen körfezi hakikaten görülmeye değerdir. Memleketin binaları İstanbul tarzında ve ahşaptır. İskele ve çarşı tarafındaki sokakları ise pek dardır. Bununla beraber bir süreden beri nüfusun artışıyla memleket büyüdüğü için sonradan yapılan mahalleler nispeten muntazamdır.

---

1 Lloyd Vapur Kumpanyası, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında yolcu ve eşya taşımacılığı yapmış olan Avusturya merkezli şirket.

2 İstanbul.

Ayvalık kasabası

(Görseller eserin 1898 tarihli ilk baskısından alınmıştır.)

Ayvalık

Kiraladığım küçük bir vapurla bir aralık Ayvalık kasabasına gittim. Ayvalık Midilli'nin karşısında ve Edremit Körfezi'nde Cunda Adası'nın teşkil ettiği boğazın sonunda bulunan bir kaymakamlık merkezidir.

Kasabanın anlatmaya değer bir şeyini göremedim. Fakat ahalisinin tamamının ticaretle uğraşan, refah ve saadet içinde yaşayan adamlar olduğunu büyük bir memnuniyetle gördüm. O gece orada kalıp ertesi gün gayet fena bir havada yine o küçük vapura binip bata çıka Midilli'ye döndüm.

Midilli'de çok fazla olan servetiyle ünlenmiş Prenses Luzinyan isminde bir İngiliz kadınının yaşadığını duymuştuk. Liva[1] Mutasarrıfı[2] Agâh Efendi'yle beraber bir gün ziyaretine gittik. Adanın gayet güzel bir yerinde inşa ettirdiği evde yaşıyordu. Ev yazlık tarzında küçük bir şeyse de içi gayet kullanışlı, mobilyaları ve süslemeleri zarif ve gösterişliydi. Prenses kırk yaşlarında görünen uzun boylu, gayet düzgün

1 Osmanlı mülki idaresinde kaza ile vilayet arasında bir derece, sancak.

2 Osmanlı taşra teşkilatında sancak veya livanın mülki amiri için kullanılan unvan.

vücutlu ve çok güzel bir kadındı. Abartılarak anlatılan servetiyle yalnız başına Midilli'de yaşamayı seçmesinin sebebini anlayamadım. Rivayete göre Midilli ahalisinden olup Londra'dayken Prenses'in kâtibi olan bir delikanlının vatanını çok anlatıp övmesi Prenses'in Midilli'yi görmek isteyip buraya gelmesine ve Midilli'yi gördükten sonra konumu ve havasından hoşlanıp yerleşmesine neden olmuş.[1]

İşlerimi tamamlayarak Şubat'ın beşinde Perşembe akşamı gece yarısı Hıdivıye Kumpanyasının Bahire isimli vapuruna binerek İzmir'e gitmek üzere Midilli'den harckct cttim.

İzmir

Ertesi cuma günü seher vakti İzmir'e vardık. İzmir'de görevimle ilgili bir iş yoktu. İskenderun hattına işleyen vapurlardan birine binmek üzere buraya gelmiştim. Perşembe gününe kadar vapur olmadığını anlayıp rıhtım üzerinde limana nazır Mil Oteli'ne indim, vardığım gün Vali Naşit Paşa ve diğer hükümet memurlarıyla görüştüm. İzmir'de memurlardan birçok ahbabım ve yerlilerden evvelki seyahatlerimde tanıdığım çokça dostlarım ve tanışlarım vardı. Orada kaldığım yedi günün her akşamı bir ziyafette ve davette vakit geçti.

Şubat'ın on üçünde Cuma günü Mesajeri Kumpanyasının Alfe isimli vapuruyla İzmir'den hareket ettim. Vapurun kumandanı İkas isminde hoşsohbet ve zarif bir kişiydi. Yolcu olarak Almanyalı tüccar Simon Hençel ve Kredi Lyone Bankası'nın müfettişlerinden Rot isminde iki kişiden başka vapurda kimse yoktu.

Ertesi akşam gece saat sekiz sularında Rodos Adası'na vardık. İki saat sonra Rodos'tan hareketimizde hava bozmaya başlayıp Şubat'ın on altısı Pazartesi gününe kadar fırtına devam etti. O gün ezandan sonra Mersin'e vardık. Vapur burada yirmi dört saat duracağından ertesi salı günü karaya çıkıp Mersin kasabasını gördüm.

---

1 Prenses daha sonra vefat etmiştir. (Yazarın notu)

Meşhur İzmir şehri.

Mersin

Mersin, Adana vilayetinin başlıca çıkış kapısıdır. Bugün Adana ve Mersin arasında mevcut olan demiryolunun o zaman inşasına yeni başlanmıştı. Sığlık ve limansızlıktan dolayı vapurlar memleketten epeyce uzak duruyorlar. Salı gecesi saat on bir buçuk sularında Mersin'den hareketle Çarşamba sabahı İskenderun'a vardık.

Mersin liman ve kasabası.

İskenderun

Vapur arkadaşlarımızdan Mösyö Hençel Halep'e gidiyordu. Birlikte karaya çıktık. Fakat İskenderun'da hayvan bulmaya uğraşmak günün yarısını kaybettirdi. Zorunlu olarak o gece orada kalıp ertesi gün seher vakti yola çıkmayı uygun gördük. Vapur burada da yirmi dört saat bekleyecekti, Mısır'a gideceği için vapurda kalan diğer yol arkadaşımız Mösyö Rot bizimle beraber karaya çıkmıştı. Mösyö Hençel'in ortaklarından Almanya konsolos vekili Mösyö Luzinger hepimizi öğle yemeğine davet etti. İskenderun gibi otel şöyle dursun düzgün bir bakkal dükkânı bile bulunmayan yerde nazlanmaya gerek göremeyip Mösyö Luzinger'in misafirperver davetini teşekkür ederek kabul ettik.

Meşhur Halep şehri.

İskenderun limanı önemli ve büyük bir doğal limandır. Memleket her ne kadar kaymakamlık merkeziyse de civarı bataklık olduğundan havası kötüdür, bu nedenle şehir büyüyememiş, küçük bir kasaba halinde kalmıştır. Bununla beraber birkaç vilayete çıkış kapısı olduğundan ticari önemi vardır.

Mösyö Luzinger'in ikram ettiği öğle yemeğinden sonra Mösyö Rot'la beraber memleketi görmek üzere dolaşmaya çıktık. Deniz kenarında düzlük bir yerde yüklerini indirip dinlenmekte olan bir deve katarı görerek Mösyö Rot'a, "Hiç deveye bindiniz mi?" diye sordum. "Hayır binmedim, çok arzu ederim. Deveci müsaade etse de şu develerin birine binsem," dedi. Kendisi Türkçe bilmediği için ben tercümanlık ettim. Türkmen deveci kabul etti ve Mösyö Rot'u yerde yatan semerli develerin birine bindirdi. Mösyö Rot gayet kısa boylu bir adamdı. Karaya çıkarken başına da uzun silindir şapka giymişti. Bu kıyafette bir Avrupalının deve üzerinde görünüşü tuhaf bir tezat oluşturduğundan ben gülerek ona bakarken, deve ayağa kalktığı sırada Mösyö Rot'un şapkasının bir tarafa, kendisinin diğer tarafa yuvarlandığını gördüm. Meğerse semerin önündeki topaca tutunmamış. Bulunduğumuz yer kumluk olduğu için hiçbir yeri incinmeden kalktı. Bu kazadan gözü yılmayıp düşmemek için nasıl tutunması gerektiğini deveciden öğrendikten sonra tekrar yatan develerin birine bindi ve deveci devenin yularından tutarak biraz gezdirdi.

Ondan sonra memlekette görecek şey ve gezecek yer olmadığından Mösyö Rot'un daveti üzerine vapura dönerek

akşam yemeğini birlikte yedik. Gece kendisine ve kaptana veda ettikten sonra İskenderun'a gelerek Düyûn-ı Umûmiye dairesinde geceyi geçirdim.

Şubat'ın on dokuzu Perşembe günü seher vakti beygirlere binerek Mösyö Hençel'le beraber İskenderun'dan hareket ettik ve öğle vakti Bilan'a vardık. Orada kahvaltı ettikten sonra yolumuza devam ederek akşamüstü Kırıkhan dedikleri yere geldik. Gece yol mühendisi Markoviç isminde birinin barakasında misafir olduk. İskenderun'la Halep arasındaki şose yol henüz yapılıyordu. İskenderun'dan buraya kadarı tamamlanmış olduğundan gayet rahat geldik.

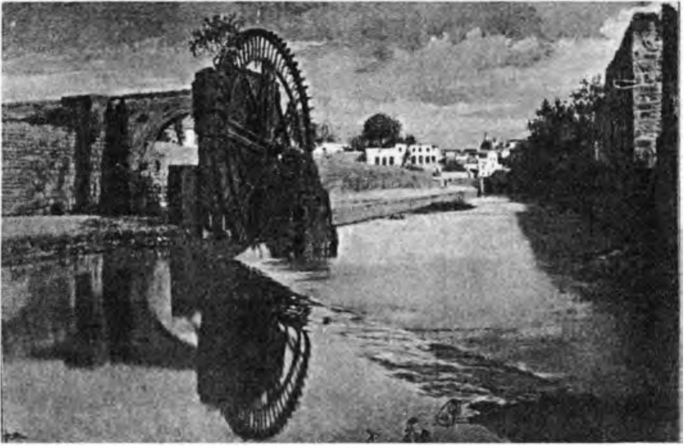
Şubat'ın yirmisi Cuma sabahı Kırıkhan'dan hareketle Amik Ovası'nı geçtik. Buradan ileri şose olmadığı için mekkâreci[1] bizi kestirme yollardan götürüyordu. Büyük kısmı bataklık olan Amik Ovası'nı çok zorlukla geçtik. Devamında taşlık yerlere düştük. Buralardan bin zahmetle geçerek gece saat sekiz buçukta Termanin köyünde bir evde misafir olduk. Şubat'ın yirmi biri Cumartesi sabahı Termanin'den kalkarak altı saatte Halep'e geldik.

Halep

Yol arkadaşım Mösyö Hençel'den ayrılarak benim için hazırlanmış olan boş bir eve indim ve yol yorgunluğunu

---

1 Yük taşıyan hayvan, araba ve bunların sahipleri için kullanılan tabir.

Halep'te bostan dolabı.

Halep'te kadim kale.

çıkarmak üzere bir hamama gittim. Hamamın kubbeleri zeminle aynı hizada ve binası mahzen gibi yer altındaydı. Sebebini sordum. "Halep civarında orman olmadığından odun kıymetlidir. Memleketin süprüntülerini toplayıp külhanlarda yakarak hamamları ısıtırlar. Tabii ki böyle çerçöple istenen sıcaklık sağlanamadığından hamamların binasını yer altında yapmaya mecbur kalınmış," cevabını verdiler.

Ertesi gün Vali Cemil Paşa'yla görüştüm. Kendileri de karşılık olarak bana ziyarete geldi, birkaç defa evinde yemeğe davet ederek pek çok iltifat etti ve ikramlarda bulundu. Bilindiği

Halep'te bir Bedevi kızı.

üzere Halep şehri, vilayet merkezi ve yüz yirmi bin nüfuslu büyük bir memlekettir. Çöldeki Arap aşiretleri ihtiyaçlarını tedarik etmeye Halep'e çokça gelip gittiklerinden dolayı memleket büyük bir Arap panayırı halindedir. İçinden Kuveyk Nehri geçer. Evleri kâgir ve muntazamdır. Sokakları dar olduğu gibi yakın vakte kadar kaldırımları da yokken Vali Cemil Paşa sayesinde pek çok sokağa kaldırım yapılmıştır. Çarşısı kâgir kemerli, oldukça büyük ve bakımlıdır. Şehri çevreleyen sur yıkılıp harap olmuşsa da memleketin ortasında gayet yüksek ve uzunlamasına, tepe üzerinde bir iç kalesi vardır. Halep'e

gelirken uzaktan en evvel bu kale ile içinde Emeviler zamanında yapılmış bir cami-i şerifin dört köşeli yüksek minaresi görünür. Halep'te çok sayıda meşhur cami ile büyük peygamberler, ulu kişiler ve geçmiş hükümdarlardan bazılarının kabirleri vardır. Halep ahalisi anadilleri olan Arapçayla beraber Türkçe de konuşurlar. Zengini ve itibarlı tüccarının çokluğu kadar zarif kumaşları ve nefis tatlıları meşhurdur.

Cubûl[1]

Yirmi yedi Şubat Cuma günü Halep Düyûn-ı Umûmiye Nazırı İsmet Bey'le beraber hayvanlara binerek çölde beş altı saatlik mesafedeki Cubûl memleketine gittik. Cubûl bir Arap köyüdür. Köy kadınlarının dudaklarını dakkaladıklarından[2] dolayı gayet ürkütücü ve çirkin bir görüntü oluşturmalarından başka dikkat çekecek bir şey yoktur. İki gece orada kalıp tuzlayı inceledikten sonra Halep'e döndük.

Halep'in bu tarafı tamamen ekili ve bakımlıydı. Arapların tarlaları ufak parçalardan oluşmuş ve sınırlı olmayıp göz alabildiği kadar mesafe tek bir tarla gibi ekilidir. Bu tarlalarda beş altı saatlik mesafeye kadar sabanla çekilen hat bir baştan öbür başa dümdüzdür. Böyle büyük bir mesafede saban hattının hiçbir eğrilik olmadan böyle dümdüz olması hakikaten dikkat çekici ve hayret vericiydi. Meğer tarlalar sürüleceği vakit birinci saban hattını çekmek sanatıyla geçinen adamlar varmış. Bu hat çekildikten sonra artık tarlanın sahibi onu takip ederek sabanını sürermiş.

Bir çadırla yolculukta gerekli olacak bazı şeyleri aldıktan sonra lazım gelenlerle vedalaşarak Mart'ın beşinde Perşembe günü sabah erkenden yola çıktım. Yanımda bir uşakla iki zaptiye vardı. Akşamüzeri Kilis yolu üzerinde Kelcibrin adlı köye gelerek köy civarında çadır kurup geceyi geçirdikten sonra ertesi Cuma günü öğle vakti Kilis'e vardık.

---

1 Halep vilayetinde bugün El-Bab adıyla bilinen kaza merkezi bir kasaba.
2 Dakkalamak "dövme yapmak" anlamında kullanılan bir söz.

Kilis

Kilis, Halep'e bağlı ve vilayet merkezine on saat uzaklıkta bir kaymakamlık merkezidir. Yirmi bine yakın nüfusunun çoğu İslam, küçük bir kısmı Rum, Ermeni, Katolik, Protestan ve Yahudi olup hepsi Türkçe konuşur. İndiğim hanın odaları o dereçe toz toprak içindeydi ki iki saat kadar temizletmedikçe eşyamızı indiremedik. Pencere camlarındaki tozlara gelen giden yolculardan bazıları parmaklarıyla yazı yazmışlardı. Bunlardan biri yazdığı manasız beytin altına 1878 tarihini atmıştı. Kasabayı gezdim. Yeri güzelse de anmaya değer bir şey göremedim. Ertesi sabah erkence Kilis'ten hareket ederek on iki saatte Ayıntab'a[1] geldik.

Ayıntab

Ayıntab Kilis'e oranla daha büyük ve Halep'e yirmi dört saat uzaklıkta bir kasabadır. Ahalisi Kilis gibi çeşitli ve dilleri Türkçedir. Burada Amerikalıların büyük ve mükemmel okulları vardır. Halep'ten tuttuğumuz kiralık hayvanlar çok cılızdı. Şu iki günlük yolda bize epeyce zahmet vermişlerdi. Burada onları değiştirerek ertesi Pazar günü öğle vakti Ayıntab'dan hareket ettik. Akşamı Keferbostan isminde bir Türkmen köyünde geceledik ve daha ertesi gün Nizip'ten geçerek ikindi vakti Birecik'e geldik.

Birecik

Birecik, Fırat Nehri'nin sol yakasında kurulmuş, Urfa Sancağı'na bağlı on bin nüfuslu bir kaymakamlık merkezidir. Nizip'ten geçtikten sonra çıkılan bir tepeden Fırat'la Birecik görünür. Bu tepeden hafif bir yokuşla Fırat'a kadar

---

1 Gaziantep.

bir buçuk saatlik mesafedir. Aşağı doğru inerken sol tarafta Belkıs şehrinin harabesi vardır. Bu harabeden gayet güzel ve büyük mozaik işlenmiş taşlar çıkarıp Birecik'te evlerin avlularına döşüyorlar. Birecik'in toprağı tebeşir gibi beyaz olduğundan uzaktan kireçhane harabesi zannedilir. Fırat sahiline gelerek hayvanlarımızdan indiğimizi görünce Birecik'ten altı düz, şekli acayip, büyük bir kayık geldi. Dört yolcu ve bir mekkâreciyle altı hayvandan ibaret olan kafilemizi alarak karşı yakaya geçirdi. Memleketin Fırat üzerine nazır ve yüksek binalarından biri Düyûn-ı Umûmiye dairesiymiş, oraya indim ve kasabayı gezdim. Zaptiyelerimizden İbrahim Onbaşı'nın yolda gelirken Birecik'i tarif için kullandığı "Hâşâ efendimizden eli boş bir memleket" sözüne gerçekten uygunmuş!

On Mart salı sabahı Birecik'ten hareketle o akşamı Kanlı Afşar köyünde ve ertesi Çarşamba akşamı Tetriş köyünde ve daha ertesi Perşembe akşamı Mişmiş köyünde geceleyerek on üç Mart 1885[1] Cuma günü ikindi vakti Siverek'e vardık.

Birecik'ten beri şu üç dört günlük mesafede hiçbir orman ve ağaçlık bulunmaması dikkat çekiciydi. Yol üzerinde rastladığımız tek tük ağacın dallarında birçok sıtma bağı görerek sebebini zaptiyeden sordum. "Ağaç bulunan yerlerde mezar var derler, Kürtlerin de mezar ziyaretine rağbetleri çoktur. Belki orada bir şehit gömülüdür diye ziyaret yeri gibi dua eder ve yardım isterler," dedi. Gerçi bu bölgedeki ağaç kıtlığı düşünülürse altında kimse gömülü olmasa bile Kürtlerin yalnız ağaçlara kutsal bir şey gözüyle bakmaya hakları vardır. Yine de sanırım bu sıtma bağları hayvanlara gölgelik olan şu bir iki ağacı kaza baltasından kurtarmak için ziyaret yeri zannedilsin diye çobanların akıl ettikleri bir tedbir ve hile olsa gerektir. Vaktiyle İstanbul'un eski sokaklarının köşe olan yerlerinde birer mezar taşı bulunduğu gibi.

Siverek'e kadar gördüğüm ve kaldığım köylerin hepsi Kürt köyleridir. Gündüz kahvaltı için indiğim köylerden

---

1 Rumi takvime göre yılbaşı, 1 Mart 1301.

Curnuş isminde bir köyün kahvehanesinde köyün imamı *Hayber'in Fethi* menkıbesi okumakta ve başına toplanmış olan köyün ağaları dinlemekteydi. Ağalarla biraz sohbet ettim. Doksan yaşında bir ağanın üç karısı varken o hafta içinde on sekiz yaşında bir kız daha aldığını yeri gelip anlatmaları beni hayrete düşürdü.

Siverek

Siverek, Diyarbekir'e sonradan katılmış bir kaymakamlık merkezi ve orta halli bir kasabadır. Ahalisi Kürt ve fakat medenidir. Türkçe konuşurken kendilerine özgü tuhaf tabirler kullanırlar. Mesela bu fakirle sohbet sırasında içlerinden birinin, "Viranşehir'de bir biraderim vardır, İbrahim Ağa tabir olunur," demesi gibi. Çıkarıya gitti "dışarı gitti", bir kıytık "biraz", adamın yazığı gelir "insanın acıyacağı gelir", nakil gelem "nakledeyim" gibi tabirler çoktur.

Sivereklilerin hanedan takımı hükümet işlerinde çalışırlar. Tahsil ve terbiyeleri memleketin durumuyla uygundur. Bu bölgede güzel Arap atları bulunduğu gibi Siverekliler arasında da iyi biniciler vardır.

Ertesi günü Siverek'ten hareketle akşamı meşhur Karacadağ'ın eteğinde Karabahçe adlı köyde Karaca Ağa isminde birinin evine indik. Karacadağ kış mevsiminde gayet soğuk ve çok karlı bir yerdir. Ağanın evi buna göre yapılmış, penceresiz, karanlık yer odalarından ibaretti. Bize bir kuzu kestirip ikram etti. Ertesi gün hizmetçilerine vermek istediğim bahşişi fazla bularak, "Ben âcizane buranın ağası ve hanedanıyım. Misafire ettiğim ikramın ücretini bahşiş olarak adamlarıma kabul ettiremem. Ben de bir gün İstanbul'a gelirsem beni misafir edip ağırlarsınız," diye reddetti. Oradan veda edip ayrılarak ikindi vakti Diyarbekir'e vardık ve Düyûn-ı Umûmiye Dairesi'ne yerleştim.

Diyarbekir köylerinden biri.

Diyarbekir

Diğer adı Amed olan Diyarbekir, Dicle'nin sağ yakasında, gayet yüksek duvarlı bir kalenin içinde, nüfusu yirmi binden fazla büyük bir şehirdir. Tarihteki yeri, coğrafi özellikleri vesairesi bilindiği ve kayıtlı olduğu için bu jurnalde onlardan bahsetmedik. Dicle Nehri memleketin önünden akar. Memleketin zemini yüksek olduğundan kaleden Dicle'ye kadar yokuş aşağı bahçeler dedikleri ormanlar vardır. Ahalisinin çoğunluğu İslam ve bir kısmı Ermeni ve Keldani'dir. Hepsi Türkçe ve Kürtçe ve bazen Arapça konuşurlar. Şehrin evleri kara taştan yapılmış muntazam binalardır. Yazları çok sıcak olduğu için ahali damlarda yatar. Evlerin damları düz toprak veya tuğla döşelidir. Hanedan ve ahalisinden pek çok edebiyatçılar ve zarif, terbiyesi ve tahsili mükemmel kişiler vardır. Bu cümleden olarak Said Paşa'nın kaleminin kuvveti, edebiyata ve tarihe dair eserleri malumdur. Bununla beraber Diyarbekir ahalisinin müzevirlikle meşhur olması üzücüdür. Gariptir ki yine kendi aralarında "Diyarbekir'in evleri, köpekleri ve ahalisinin kalpleri karadır" diye meşhur bir söz vardır. Gerçekten de sokak köpeklerinin hemen hepsi siyahtır. Diyarbekir'in garip hallerinden biri de okkanın[1] beş yüz dirhem[2] olmasıdır. Dört yüz dirhemlik okka da kullanılır, ama ahalinin çoğunlukla kullandığı kıyye "karataş" denilen beş yüz dirhemlik kıyyedir. Memleketin akrebi, çıbanı

1 Kıyye adıyla da anılan 1282 gramlık bir ağırlık ölçüsü birimi.
2 Yaklaşık 3,2 gramlık bir ağırlık ölçüsü birimi.

ve tanesi kırk elli kıyye ağırlığında gayet büyük ve lezzetli karpuzu meşhurdur. Bu çıban Allah'ın hikmeti olarak Halep'ten başlayarak Urfa, Diyarbekir ve oradan Dicle boyu aşağı inerek Musul, Bağdat ve Basra'ya kadar bir hat üzerinde bulunan memleketlere özgü gibidir. Siirt ve Bitlis'te bulunmaz. Daha garibi Dicle boyu iki sahilde bulunan köylerin bazısında olur, bazısında olmaz. Yerli ve yabancı yolcular bu konuda her türlü şeyi denemişler ve araştırmışlarsa da neden ortaya çıktığı henüz anlaşılamamıştır. (Bağdat seyahatimizin hikâyesi sırasında bu çıban daha ayrıntılı anlatılacaktır.)

Diyarbekir'de vilayet teşkili sırasında ilk vali olan İsmail Hakkı Paşa, memleketin tamamen kale içinde bulunmasının şehrin büyümesine engel olacağını düşünmüş, kale dışında mahalleler oluşturarak şehrin büyümesini sağlar diye Rum Kapısı dışında bir çeyreklik mesafede bir hükümet konağıyla bir de kışla yaptırmış. Ancak ahali kale dışına rağbet etmediği gibi bu devlet dairelerinde işi olanların şehir dışındaki hükümet dairesine gidip gelmeleri zor oluyor diye yakındıklarından hükümet bir müddet sonra yine şehir içindeki eski yerine taşınmış. Şehir dışındaki yeni hükümet konağıyla kışla o vakitten beri boş kalarak bugün yıkılmaya yüz tutmuştur.[1]

Yine Rum Kapısı dışında Dicle'ye nazır yüksecik bir yerde o zaman yapılmış olan memleket bahçesi de harap bir haldeydi. Bununla beraber konumu ve özellikle karşısında, nehrin diğer tarafındaki Kıtırbıl köyü ve çevresinin görü-

1 Bu binalar sonradan padişahın emriyle tamir edilerek Asakir-i Şahane için kışla ve depo olarak kullanılmıştır. (Yazarın notu)

nüşü pek ferahlatıcı ve güzel olduğu için yine ara sıra ahali oraya ve Mardin Kapısı dışındaki köşklere gezintiye çıkar.

Diyarbekirlilerin ileri gelenleri ve hanedanıyla hükümet işlerinde çalışanları İstanbullular gibi giyinirler. Tüccar, esnaf ve ahali iç donu, entari ve cübbe giyip Müslümanlar birer yazma veyahut abani ve Hıristiyanlar birer siyah mendil sarar. Alafrangalaşmış olan Hıristiyan gençleri iç donu ve entarinin üzerine cübbeye yerine birer ceket giymek modasını çıkarmışlar ki epeyce tuhaf ve göze çirkin görünür.

Diyarbekir'e varışımın ertesi günü Vilayet Valisi Samih Paşa'yla görüştüm. Kendileri de karşılık olarak beni ziyaret etti ve bir iki defa yemeğe davet ederek iltifat buyurdu. Orada kaldığım on gün zarfında görüştüğüm kişilerden Belediye Başkanı Fettah Efendi, hanedandan Feyzullah Efendi, Süleyman Efendi, Hayali Efendi ve Hacı Bekir Efendi'yle Telgraf Müfettişi Galiyar Efendi tarafından gönül alıcı bir misafirperverlik gördüm.

Diyarbekir'den Siirt'e kara yolundan gitmektense Dicle üzerinde Siirt'in iskelesi sayılan Avte köyüne kelekle nehirden gitmenin daha uygun olacağının söylenmesi üzerine Mart'ın yirmi altısında Perşembe günü özel olarak hazırlanıp getirilen keleğe binerek Diyarbekir'den hareket ettim. Kelek keçi tulumlarından yapılmış bir tür saldır. Bunun ve nehir üzerinde seyahatin ayrıntıları Bağdat'a seyahatimizin hikâyesi sırasında anlatılacaktır. Mart'ın yirmi dokuzunda Pazar sabahı saat sekiz buçukta Avte köyüne yanaştık. Siirt Düyûn-ı Umûmiye müfettişiyle bazı memurlar karşılamaya gelmişlerdi. Getirdikleri hayvanlara binerek saat onda Avte'den hareket ettik. Ve bir süre Bühtan Suyu boyunca gittikten sonra gayet sarp ve dik bir yokuştan tepeye çıkarak Siirt'e dört saatte vardık. Memleketin dışında bazı hükümet memurlarıyla birçok kişi karşılamaya geldi. Karşılayanlar arasında on on beş kadar kör dilencinin bir yerde toplanıp Muharremciler[1] gibi hep bir ağızdan ilahi okumaları gari-

---

1 Eskiden Muharrem ayında kapı kapı dolaşıp ilahiler okuyarak dilenen kişiler. Goygoycu da denirdi.

bime gitti. Siirt'in zengin tüccarlarından Şemas biraderlerin evinde bizi misafir ettiler. İki gün orada misafirlikten sonra bir ev kiralayarak yerleştim. Bitlis Valisi Fikri Paşa ili dolaştığı için Siirt'teydi. Gerek kendisiyle ve gerek Liva Mutasarrıfı Süleyman Paşa'yla karşılıklı ziyaretlerde bulunduk.

Siirt

Siirt orta halli bir mutasarrıflık merkezidir. Ahalisi tamamen Kürt ise de Arapça da konuşurlar. Fakat çoğu Türkçe bilmez. Kıyafetleri Van abası cinsinden, çeşitli renklerde dokunmuş ince bir kumaştan elifî[1] biçimi yapılmış şalvarla uzun tüylü siyah abadan yapılma bir saltadan[2] ve Kürt sarığından ibarettir. Bellerinde birer hançer taşırlar. Evleri alçıdan yapılmış binalardır. Yaz mevsiminde Siirt Diyarbekir'den daha sıcak olur. Damlarda yattıkları için evlerin üzeri topraktır. Oda kapılarıyla pencereleri gayet küçük olduğundan insan kapıdan girerken iki kat eğilmek zorunda kalır. Yeni yapılan binaların tarz ve şekli iyileştirilmişse de yine pek çoğu eski tarzda kale gibi yapılmaktadır. Memleketin içinde dört beş cami-i şerif vardır. Lakin alçıdan yapılmış adi binalardır. Buradaki garipliklerden biri de minarelerin hepsinin kıbleye doğru eğimli ve eğri olmasıdır.

Memleketin içi ne kadar kasvetliyse dışı da o kadar hoş ve gönül alıcıdır. Bir yanda etrafı dağlarla çevrili geniş bir ova ve diğer yanda birçok bağdan sonra göz alabildiği kadar Botan bölgesinin engebeli ova ve yaylaları görünür. Kiralayıp yerleştiğim ev eski tarzda yapılmıştı. İçinde on beş gün kadar oturabildimse de havaların açılmasıyla sıkıntı vermeye başladı. Şehrin bir kenarında, Ayn-Salib Suyu civarında harman yeri dedikleri yüksek ve manzarası güzel bir yere çadırlar kurup çıktım. Ayn-Salib Suyu memlekette içmeye

---

1 Kalça kısmı daha geniş olan bir tür şalvar.
2 Yakasız, iliksiz, kolları bol bir tür kısa ceket.

en uygun güzel bir sudur. Siirt'te de Diyarbekir gibi soktuğu insanı öldüren akrepler vardır. Ancak hazirandan evvel ortaya çıkmaz. Mevsim gereği bu bakımdan güvende olarak bir süre çadırda yatıp kalktım.

Siirt'in garip hallerinden biri olarak minare dilenciliği gördüm. Şöyle ki: Elbise veya toplu bir para veyahut bir baş inek gibi büyük bir şey dilenmek isteyen fakir, bir minareye çıkarak sabahtan akşama kadar, "Yarabbi! Bana falan şeyi ver," diye günlerce bağırıp dua ediyor ve bazısının da isteğinin hayır sahipleri tarafından karşılandığı oluyor. Bir de Siirt'te bir ev inşa edilirken amelenin alçı dökmesi tuhaftır. Ellerinde sapları iki arşın uzunluğunda tokmaklar olan beş altı kişi sıraya dizilip alçıyı önlerine koyarak evvela birincisi, üçüncüsü ve beşincisi tokmaklarını kaldırıyorlar. Onlar indirirken ikincisi, dördüncüsü ve altıncısı tokmaklarını kaldırıyorlar. Şöyle ki altı tokmaktan birer atlayarak üçü kaldırılıp üçü indirildiğinden tokmakların devridaim eden bir hareket oluşturması göze hoş görünüyor. Tokmakçılar bu işi görürken şarkı da söylüyorlar, ama ahenkleri ve sesleri dinlenir gibi değil.

Bu yörede inek, öküz ve dana benzeri hayvanları nakliye işlerinde kullanıyorlar. Fakat bunların sırtına beygir gibi semer konmayıp tahıl, kömür vesaire heybe şeklinde çifte gözlü çuvallarla hayvanlara yükleniyor.

Siirt dahilinde birçok tuzla vardır. Bu tuzlalar kuyulardan oluştuğu için mevsiminde kovalarla su çekilerek bamya veyahut pirinç tarlaları gibi ocak ocak yapılmış havuzlara dökülür ve sıcaklar basınca bu havuzlarda su katılaşarak tuz olur. Bunları görmek üzere Nisan içinde Siirt'e sonradan katılan Şirvan Kaymakamlığının merkezi olan Küfre'ye ve Zirki, Salha, Hozyar, Gurgur, Melfan köylerine ve Sason kaymakamlığının merkezi olan Hato'ya giderek beş on gün dolaştıktan sonra Garzan bölgesinden dolaşıp Mayıs'ın yedisinde Perşembe günü Siirt'e döndüm. Şu dolaştığım yerlerin güzelliği tarif edilir gibi değildir. Ağaçları ve nehirleri bol, toprağı verimli ve havası hoş olduğu kadar ahalisi de

çalışkan, değerli ve misafirperver adamlardır ve başlıca yiyip içtikleri kuzu kebabıyla ayrandır.

Kürt kadınları ev işlerini gördükten sonra tarlalarda kocalarıyla beraber çalışırlar ve erkeklerinden çok iş görürler. Bu kadınlar tesettüre dikkat etmezler. Bununla beraber ırz ve namuslarını korumak çok önemlidir. Bir delikanlı bir kızın ırzına saldırırsa ikisini birden öldürürlermiş. Delikanlı kızı kaçırıp derhal başka bir köyde nikâh etmedikçe.

Marifetname sahibi İbrahim Hakkı Hazretleri'yle mürşidi Şeyh İsmail Fakirullah ve Şeyh Memduh Fakirullah ve Şeyh Mücahit gibi büyük velilerin türbeleri Siirt'in doğusundaki Tillo köyündedir. Bir aralık gidip ziyaret ettim ve İbrahim Hakkı Hazretleri'nin türbedarı Kadiri şeyhlerinden Şeyh Hamza Efendi tarafından birçok ikram görüp ağırlandım. Hozyar köyünde de Veysel Karani Hazretleri'nin makamı diye bir ziyaret yeri vardır.

Kürtler türbe ziyaretine çok düşkündürler. Hatta her türbenin senede üç gün veyahut bir hafta ziyaret mevsimi vardır. O günlerde sabahları erkekler ve ikindi vakti kadınlar türbeyi ziyaret ederler ve türbe civarında toplanıp tekke dervişleri gibi zikir ve tehlil[1] ettikten sonra yumurta tokuşturmaları buradaki gariplikl erden biridir.

Garzan bölgesinde, Zok köyünde o çevrenin en etkili eşrafından Fettah Paşa isminde biriyle Siirt'te görüşmüştük. Tuzlaları dolaştığım sırada oğlu Seyfeddin Bey'i Melfan köyüne kadar gönderip özel olarak evine davet ettiğinden davetine uydum. Fakat bir süredir gelirinin kesildiğini ve yokluk içinde olduğunu duymuştum. Kendisine yük olmamak üzere adamlarımızla hayvanlarımızı başka yerde bırakmamı hanedanlığa yakışmaz diye kabul etmedi. Hepsini konağına getirtti. Halbuki hayvanların yediği arpa ve samanı komşularından ödünç almış olduğunu sonradan öğrendiğimde çok etkilendim ve üzüldüm.

1 "La ilahe illallah" sözünü söyleme.

Fettah Paşa seksen yaşına varmış olduğu halde vücudunun kuvvetinden ve zekâsından bir şey kaybetmemişti. Gayet hoşsohbet ve nüktedandı.

Yine Garzan bölgesinde, Cumani köyünde Hacı Hamo Ağa isminde bir kişiye misafir olduk. Hamo Ağa Kürt ağalarının akıllı olanlarından, çifti çubuğu yerinde, servet sahibi biriydi. Hasan Ağa isminde gayet yetenekli ve babasının işlerini iyi idare eden bir de oğlu vardı. Misafirperverlikleriyle bizi minnettar eylediler. Siirt'te görevimle ilgili işlerin çokluğu sebebiyle iki buçuk aydan fazla kalmaya mecbur oldum. Bu sürede padişah hazretlerinin mutlu doğum gününe tesadüf edince Siirt'te daha önce görülmemiş şekilde çadırlarımızı donatarak Diyarbekir'den özel olarak getirtilen fişeklerle şehrayin yaptık.

Haziran'ın yedisinde Pazar günü Bitlis'e gitmek üzere Siirt'ten hareket ettim ve Geçit adlı yerde geceledim. Siirt'le Bitlis'in arası gayet hoş derelerle dağlık ve ormanlıktır. Ertesi gün öğleden sonra Bitlis'e bir saat uzaklıkta Deliklitaş'a vardığımda eski ahbaplarımdan olup karşılamaya gelen Adliye Müfettişi Salih Efendi[1] ve Vilayet Mektupçusu Tahir Bey'le[2] görüştüm. Biraz ileride Vilayet Valisi Fikri Paşa tarafından karşılamaya gönderilen oğluyla şehrin ileri gelenleri ve memurlardan birçok kişiyle görüştüm. Şehir civarında kurulup hazırlanmış olan çadırda biraz dinlendikten sonra saat dörtte Bitlis'e girdik. Doğruca hükümet konağına giderek Vali Paşa'yla görüştüm. Daha sonra Salih Efendi kendi oturduğu ev civarında manzarası güzel bir tepecikte özel olarak kurdurduğu çadırlara bizi yerleştirip misafir etti.

Bitlis

Bitlis birçok derelerle tepelerin toplandığı noktada kurulmuş bir şehirdir. Kırk bin kadar nüfusu vardır. Dereler mü-

---

1 Musul valiliğinden ayrılan Salih Paşa'dır. (Yazarın notu)
2 Bu da Musul valiliğinden ayrılan Tahir Paşa'dır. (Yazarın notu)

nasebetiyle elbette her tarafından sular akar. Evleri bahçeler ve ağaçlıklar içinde, dağınık bir haldedir. Bu evlerin bahçeleriyle ağaçlıklarının güzelliğinden başka, mevcut beş derenin şehir dışındaki yataklarına ve kaynaklarına doğru gayet güzel ormanlar ve mesireler vardır. Hele Altın Gırbal Deresi ve Sefer Bey Bahçesi adlı yerle Avık ve Hamsi mahallelerinin konumları pek güzel ve görülmeye değerdir. Evlerin binası sabun kalıbı gibi muntazam yontma taşlardandır, ancak mimarlık sanatından mahrumdur. Burada kış çok olduğundan damlarda kiremit yerine toprak döşelidir. Odaların tavanları da tahta kaplı değildir. Yekpare kavak ağaçlarından kirişler görünür. Gerek buranın, gerek Siirt ve Diyarbekir'in evlerinin damlarına döşenmiş olan toprak, kış mevsiminde yağmuru ve karı yedikten sonra bahar mevsiminin sıcaklığıyla çatlayıp bozulduğundan her sene baharda loğ adını verdikleri silindir şeklinde bir taşla damların topraklarını düzeltirler. Onun için her evin damında bir loğ bulunur ve loğcu diye bir kısım insanlar bu hizmeti yerine getirmekle geçinir. Şehrin yanında çadır şeklinde gayet yüksek, üzerinde ağaç ve bitki bulunmayan bir dağ vardır. Vaktiyle Bitlis'i yöneten hanlar düşman askerini gözetlemek üzere bu dağın tepesinde bugün kalıntıları var olan bir kalenin içine bekçi yerleştirdikleri için ismi Dîdeban'dır. Memleketin içinde hanlar zamanında yapılmış Şerefiye isminde sanatkâr işi bir cami-i şerifle daha eski zamandan kalma bir de kale vardır.

Bitlis'te Deliklitaş'a doğru inşasına başlanmış olan şose yolun şehir içindeki kısmı yirmi otuz metre yükseklikte bir tepenin eteğinden dere boyu gider. Bu tepe memleket içindeki tepelerden biri olup üzerinde bir de mahalle vardır. Dere boyu yolun genişletilmesi için bu tepe yukarıdan aşağı kesilip tıraşlandığı sırada yolun bir yanında duvar gibi kalan kesilmiş yerde iki tabaka halinde mezarlar ortaya çıkmıştır. Bu mezarların bir tabakası tepenin yüzeyinden on metre kadar aşağıda toprağın içinde, diğeri birinci tabakadan beş altı metre daha aşağıdadır. Görünüşe göre geçmiş asırlarda memleketin mezarlığının orası olduğu ve jeolojik olaylardan

dolayı birinci devrin mezarlığının toprak altında kaldığı gibi ikinci devirde de aynı durumun gerçekleştiği anlaşılıyor. Ancak iki devrin mezarlıklarının aynı yere rastlaması tuhaftır.

Bitlis'te Şeyh Mehmet Efendi isminde ulu bir kişinin ziyaretine gitmiştim. Kürtlerin şeyhlere gösterdikleri hürmet ve itibarın derecesini burada gördüm. Ziyarete gelenler evin kapısından girerken ellerini kavuşturup yere bakarak tam bir tevazuyla boyun eğip merdivenden çıktıktan sonra Şeyh Efendi'nin odasına gelince yerlere kapanarak yanına varıyorlar ve ellerini ayaklarını öperek karşısında el pençe divan duruyorlar.

Adliye Müfettişi Salih Efendi Harput ve Diyarbekir vilayetleri Adliye Müfettişliği'ne atandığı için, Bitlis'e varışımdan bir hafta sonra Muş yoluyla gitmek üzere hareket edecekti. Hareketinden bir gün evvel misafir olduğum çadırları boşaltıp Bitlis eşrafından Menteşoğlu Ali Ağazade Yusuf Ağa'nın evini kiralayarak eşyamı oraya taşıdıktan sonra ertesi günü, yani Haziran'ın on beşinci gününe rastlayan 1886[1] senesi Ramazan-ı şerifinin ikisinde Pazartesi günü hem kendisini uğurlamak, hem de Muş taraflarını görmek üzere Vilayet Mektupçusu Tahir Bey'le beraber yola çıktık. O gün hava muhalefeti sebebiyle Bitlis'ten pek uzak gidemeyip bir iki saat uzaklıktaki Kahıri köyünde havanın sakinleşmesini beklemeye mecbur olduk. Sonra oradan Başhan adlı yere gelerek çadır kurup gece kaldık.

Salih Efendi ailesiyle beraber seyahat ettiğinden yavaş gitmekteydi. Kendisiyle orada vedalaşarak Tahir Bey'le beraber seher vakti Başhan'dan hareket ettik. On dört saat yol giderek ezan vakti Muş'a bir çeyrek mesafesi olan Telekkovank isminde bir Ermeni köyüne vardık. Ramazan günü böyle vakitsizce şehre girmemek için bu köyde çadır kurup yattık. Tahir Bey, Muş Mutasarrıfı Salih Paşa'nın kardeşiydi. Kendisi benimle köyde kalmayıp şehre gitti. Ben de ertesi Çarşamba günü Muş'a gittim ve o akşam Mutasarrıf Pa-

---

1 Özgün metinde sehven 1302 [1886] yazılmış. 1301 [1885] olmalı.

şa'da iftar edip yemek yedikten sonra gece yine Telekkovank köyüne dönüp çadırda yattım.

Muş

Muş şehri yirmi beş bin kadar nüfuslu, ovaya bakan, önemli sayılabilecek bir kasabadır. Evleri İstanbul tarzında binalardır. Muş Ovası'nın uzunluğu Başhan'dan sonra Rahve denilen boğazdan başlayarak atlı gidişi on beş saatten fazla sürer. Gayet büyük ve geniş bir ovadır, sık sık Kürt ve Ermeni köyleriyle dolu ve mamurdur. Bu ovaya Çukur Ova da denir. Meşhur Karasu'nun kaynağı da buradadır. Muş kasabasının karşısındaki ovada birkaç köy vardır ki ahalisi nispeten medeni olduklarından erkeklerinin pek çoğu bizim kıyafettedir. Kadınları da alafranga fistan giyerler.

Perşembe sabahı Bitlis'e dönmek üzere Tahir Bey'le beraber Telekkovank'tan hareket ettik. Yolda Hasköy adlı köyde Salih Efendi'ye rastladık. Van Gölü'yle Nemrut Dağı'nı görmek için ovanın sol tarafına gitmek lazım geldiğinden bir hayli büyük ve mamur Ermeni köylerinden geçerek yatsı vakti Erun köyü civarına geldik. Gecenin karanlığından köy görünmüyordu. Sağ tarafta ışıklar görerek hayvanlarımızı o tarafa çevirdikse de pirinç tarlalarının bataklıklarına düşüp yolu kaybettik. Nihayet büyük zorluklarla bir hayli hendekten ve bataklıktan geçerek ışık bulunan yere geldik.

Meğer burası Erun köyü değilmiş. Görünen ışıklar birtakım göçerlerin çadırlarının önünde yaktıkları ateşlermiş. Fakat çadırlarda bir can yoktu. Sebebini zaptiyeden sordum. "Göçerlerin çok vergi borçları vardır. Uzaktan bizi gördüler. Tahsil memurları zannedip saklandılar. Bunlar her vakit böyle yaparlar, lakin kadınları buradadır," diyerek aramaya başladı ve gerçekten çadırların arkasında gizlenmiş olan kadınları buldu. Erun köyünü bunlardan sorduk. "İşte şu tarafta bir çeyreklik mesafededir," diye karanlıkta göremediğimiz bir yönü elleriyle gösterdiler. Bu işaret köyü bulma-

ya yeterli değildi. Özellikle gelirken birçok batağa düşerek yolu kaybetmiştik. Erkeklerinden birinin mutlaka bizimle beraber gelip köyü göstermesi gerektiğini söyledik. Erkeklerinin hayvanlarıyla beraber yaylada bulundukları cevabını verdilerse de zaptiye bu cevapla yetinmedi. "Öyleyse sizlerden birinin önümüze düşerek yolu göstermesi gerekir," diye kadının birini hayvanının önüne kattı. Diğer kadınlar bunu görünce feryada başladılar. Onların feryadı üzerine saklanmış olan heriflerin biri meydana çıkmaya mecbur oldu ve önümüze düşerek bizi Erun köyüne götürdü. O gece orada yatıp ertesi cuma günü Büryan köyünden geçerek Nemrut Dağı'nın tepesine çıktık.

Nemrut Dağı

Nemrut Dağı'nın vaktiyle bir yanardağ olduğunu gösterir birçok işaret görülebiliyordu. Zirvesinde krater denilen ağzı, gayet büyük ve korkunç bir kuyu şeklinde, otuz kırk metre çukurda büyük bir göl gibi içi suyla doluydu. Kraterin ağzı çepeçevre tahminen on dakikada dolaşılabilir. Dağdan inerek ikindi vakti Van Gölü'nün kenarındaki Tatvan isminde bir Ermeni köyüne geldik ve gölün kenarına çadır kurup gece kaldık.

Van Gölü

Van Gölü büyük bir denizdir. Karşı yakadan Van dağları hayal gibi duman içinde görünmekteydi. Köylülerden balık istedik. "Bu gölde balık çıkmaz, biz de balık tutmak bilmeyiz," cevabını vermeleri bizi şaşırttı. Köyün girişinde demir üzerinde bir yelken kayığı duruyordu. Kayığın dümeni bulunmaması dikkatimi çekti. Nasıl seyrüsefer ettiğini sordum. Rüzgâr kayığın gideceği yöne eserse o zaman yelken açıp gittiği cevabını vermeleri daha da şaşırtıcıydı. Gölün suyu

salep katılmış gibi cıvık bir sudur. Sahilleri tamamıyla sünger taşıyla doluydu. Nemrut Dağı'nın öte tarafında ve gölün sol tarafında Ahlat kasabası görünüyordu. Bu kasabanın havasının güzelliği meşhur olduğundan Bitlis ahalisinin iyice yaşar takımı yazları buraya gelirlermiş.

O gece Tatvan'da şiddetli yağmur ve rüzgârla bir fırtına çıktı. Çadırlarımızın iplerini ve kazıklarını sökerek başımıza yıktı ve bütün gece bizi rahatsız etti. Ertesi gün Tatvan'dan doğruca Bitlis'e dönmek üzere yola çıktık ve öğle vakti vardık.

*

Siirt'ten Bitlis'e gelirken ve bu kere Bitlis'ten Muş'a giderken pek çok yerlerde büyük ve kâgir han harabeleri gördüm. Bu hanlar bugün hâlâ ayaktalar ve haraplıkları terk edilmiş olmalarından ibarettir, az bir tamirle işe yarayabilirler. Bu hanlarla yine bu çevrede görülen birçok çeşme harabelerinin beylerbeyilerden Hüsrev Paşa'nın eserlerinden ve hayratından olduğu söyleniyor. (Allah kendisine rahmet eylesin.)

*

Ağustos'un birinde Cumartesi akşamı Bitlis'ten hareket ederek Pazartesi sabahı Siirt'e döndüm. Bitlis'in dağlar içinde ve zemini yüksek bir yerde bulunmasından dolayı temmuz ve ağustosta bile havası tatlı ve serindi. Siirt'te ise tersine havayı sıcak buldum. Havanın sıcaklığının şiddeti çadırda kalmaya müsait değildi. O gece Siirt Düyûn-ı Umûmiye Müdürü Ahmet Nedim Efendi'nin evinde misafir olarak, yörede âdet olduğu üzere damda yattım. Ertesi Salı günü Siirt'teki işleri sonuçlandırıp gece Diyarbekir'e gitmek üzere yola çıktım. Hava sıcaklığının yüksekliği gündüz seyahate engeldi. Geceleri gidip gündüzleri istirahatle, Sartan, Hop, Belidar, Sinan, Bismil ve Holan köylerinden geçerek dört günde, yani sekiz Ağustos Cumartesi sabahı saat dokuz buçukta Diyarbekir'e geldim.

Diyarbekir'de on gün kadar kaldıktan sonra 1885 senesi Ağustos'unun on yedisinde Pazartesi günü Diyarbekir Düyûn-ı Umûmiye Müfettişi Mihran Efendi'yle birlikte Mardin yoluyla çöle gitmek üzere hareket ettik. Bu seya-

hatten maksadımız çölde Araplar ve aşiretler elinde bulunan Bevare tuzlasının güvenlik altına alınmasının çaresini bulmaktı. Mardin'e gidecek olan vilayetin başmühendisi Mösyö Fore, kızı ve papa hazretlerinin bu bölgeye bakan vekili Monsenyör Altmayer'le birlikte yola çıktık. O gece Akpınar'a geldik. Ertesi sabah Hanik köyüne varıp akşama kadar istirahatten sonra akşamüzeri Hanik'ten kalktık ve dört saat kadar yol giderek gece Şeyhan Suyu kenarında çadır kurup yattık. Gündüzleri hava o derecede sıcaktı ki Hanik köyünden geçen küçük bir ırmağın üzerine ve büyücek bir ağacın gölgesi altına çadırımı kurmuşken suyun serinliği ve ağacın gölgesi havanın hararetini değiştiremedi. Nefes alamıyordum. Ertesi Çarşamba sabahı saat dokuzu çeyrek geçe Mardin'e kavuştuk.

Mardin

Mardin kasabası Diyarbekir tarafından çöle ulaşan dağların sonunda ve tepede çöle nazır uzunlamasına ve on beş bine yakın nüfusu olan bir mutasarrıflık merkezidir. Diyarbekir tarafından gelirken basit bir yokuş gibi ovalarla çok sayıda bağ ve bahçelerinin görünüşü pek hoştur. Çöl tarafıysa duvar gibi kayalardan ibaret bir uçurumdur. Kasabadan çöl göz alabildiği kadar dümdüz görünür. Çölün Mardin tarafı birtakım köylerin ekili arazisiyle mamurdur. Ahalisinin lisanı Arapça ise de çoğu Türkçe de konuşurlar. Aşiretlerden başka sancak dahilindeki kasabaların ve köylerin ahalisi tamamen Kürt'tür.

Vardığımız gün Mardin ileri gelenlerinden Süleyman Paşazade Davut Bey'in evinde biraz dinlendikten ve memleketi gezdikten sonra akşamüzeri hayvanlarımıza binerek çöle hareket ettik. O gece bir Kürt köyünde kaldık. Ertesi günü sabahleyin Kiki isminde büyükçe bir köyde biraz dinlendikten sonra öğle vakti çölde Şammar aşireti şeyhi Faris'in çadırlarının olduğu yere vardık.

Şammar Aşireti

Şammar iki nehir arasında dolaşarak yaşayan göçebe bir aşirettir. Toplam nüfusu otuz bin kadar tahmin ediliyor. El-Cerbe, ez-Zeydan ve el-Ömer isimleriyle üç gruba bölünmüş olup Bağdat ve Musul vilayetleriyle Zor sancağına bağlıdırlar. Bu grupların şeyhleri birbirinin kardeşi veya kardeş çocuklarıdır. Bu nedenle aralarında husumet yoktur. Daimi düşmanları olan ve Fırat'ın öte tarafında, Halep ve Şam civarında bulunan Anaze aşiretinin saldırılarına karşı daima müttefiktirler. Anaze aşireti ise Şammar'ın iki üç katı nüfusa sahip büyük bir aşirettir. Şammarlılar kış mevsiminde Bağdat civarında ve daha aşağılarda bulunurlar, fakat Fırat'ın öbür yakasına geçemezler. Yazları da Musul, Urfa ve Mardin taraflarına çıkarlar. Arap atlarının en güzelleri bu aşiretin hayvanlarıdır. Çok sayıda koyun ve develeri olduğundan civar şehirlere yapağı, tereyağı, at ve koyun götürüp satarlar. İhtiyaç duydukları giysi ve erzakı alarak yine çöle çekilirler. Ondan başka alışveriş için bunların bulundukları yerlere daima pek çok tüccar gidip gelir.

Görmeye gittiğimiz Faris on bin kişilik Şamarlı bir grubun reisidir. Birkaç atlıyla oğlu Mehmet'i bizi karşılamaya göndermişti. Yanına vardığımızda bizi çadırına aldı ve ortada süslenmiş bir deve eğerinden hazırlanmış bir yere oturttu. Arapların çadırları siyah kıl çuval cinsindendir. Faris'in kendi çadırı abartısız elli altmış arşın[1] uzunluğunda, yirmi beş otuz arşın genişliğinde ve çok direkli, gayet büyük, tente gibi eteksiz bir çadırdı. Güneş ne taraftan gelirse iplerini çekerek çadırı o tarafa yatırıyorlar. Ailesine özel harem dairesi olmak üzere bir kenarı perdeyle ayrılmıştı. Çadırın içinde bir yanda aşiretin reisleri ve beyleri sayılan elli altmış kadar Arap, rütbelerine göre sırayla oturmaktaydı. Bir yanda birçok zenci Arap kölelerin kimisi demirden yapılmış büyük kepçe şeklinde bir kahve tavasıyla yanmakta olan ateşin üzerinde kah-

1 Yaklaşık 75,8 cm. uzunluğunda bir uzunluk ölçüsü birimi.

ve kavurmakta, kimisi kepçenin kavurduğu kahveyi hemen değirmende dövmekte ve kimisi de taze dövülmüş kahveyi derhal uzun burunlu ibrik şeklindeki cezvelerde pişirip zarfsız[1] büyük Kütahya fincanlarının dibine bir yudum kadar koyarak oradakilere ikram etmekteydi. Bize de bu kahveden verdiler. Usulü bilmediğim için kahvenin azlığına şaşarak bir yudumda bitirip fincanı Arap köleye iade ettimse de tekrar bir yudum kahve daha koyup verdi. Onu da içtim. Yine o miktar kahve koydu. Baktım ki böylelikle ibrikteki kahvenin hepsini bana içirecek. Onuncu defasında fincanı iade etmedim elimde tuttum. Lakin Arap köle gitmeyip karşımda duruyor, hal ve tavrıyla bana "Şu ibriği bitirmedikçe buradan gitmem" diyor gibi geliyordu. Nihayet kölenin şerrinden yanımda bulunan Şeyh Faris'e sığınarak o korkunç kahve ibriğini başımdan def edebildim.

Faris'in çadırında bulunduğumuz sürede adamlarımız bizim çadırı bir kenara kurmuşlardı. Biraz dinlenmek için yerimize geldik. Hava o derecede sıcak ve güneş o derecede etkiliydi ki adi bezden yapılmış olan çadırımız Arapların kıl çadırları gibi güneşin sıcaklığına dayanamadığından nefes alınamıyordu. Termometreye baktım. Elli derece sıcaklık görünce adeta ürktüm. Bir kova su getirtip mendilimi ıslatarak başıma koysam da mendil beş on saniyede kupkuru kesiliyordu. Yarım saat sonra Şeyh Faris bizi yemeğe davet etti. Büyük bir memnuniyetle daveti kabul ederek kıl çadırın gölgesine sığınmaya koştum.

Araplarda oturup kalkarak saygı göstermek olmadığından evvelce gördüğüm altmış kadar Arap reis yerlerinde oturup nargilelerini içmekte ve hepsi birden kavga eder gibi yüksek sesle sohbet etmekteydiler. Yalnız Şeyh Faris bizi karşılayarak evvelki oturduğumuz yere oturttu. Sonra dört Arap köle önümüze gayet büyük bir lenger[2] getirdi. Bu lenger ağzına kadar pilavla doluydu ve üzerine kebap

---

1 Zarf: Sıcak kahve veya çay gibi şeyleri rahat içebilmek için fincanın içine oturtulduğu tahta, maden, gümüş veya altından kap.

2 Lenger: Büyük, yayvan, kenarları geniş bakır yemek kabı.

edilmiş bir karaca konulmuştu. Lenger gelince Şeyh Faris yerinden kalkıp yalnız bendenize ve arkadaşım Mihran Efendi'ye "Bismillah" diye lengeri göstererek kendisi karşımızda ayakta durdu. Lengerin büyüklüğüne, yemeğin çokluğuna ve sonra Mihran Efendi'yle birbirimizin yüzüne baktık. Hayretimizden lengere elimiz varmadı. Hele şeyhin karşımızda divan durması büsbütün bize şaşkınlık verdi. Her ne kadar Faris'in bizimle birlikte yemesini rica ettimse de kabul etmeyip, "Bizde âdet böyledir," dedi. Nihayet yalnız başımıza boğazımızdan geçmeyeceğini söyleyip ısrar etmemiz üzerine oturan Araplara işaret ederek, "İbn-i falan, İbn-i filan," diye yedi sekiz kişiyi çağırdı. Onlar bizimle beraber lengerin etrafına dizildiler ve "hamse mübarek!"[1] pilava giriştiler. Şeyh Faris yemek yediğimiz müddetçe ayakta durdu. Bu yedi sekiz Arap'la beraber pilavdan ve kebaptan haylice yiyerek çekildiğimiz halde lengere henüz el vurulmamış gibiydi. Biz kalktıktan sonra Şeyh Faris reislerden sekiz on kişiyi daha isimleriyle çağırıp sofraya oturttu. Velhasıl sırayla, sekizer onar, Arapların hepsi o lengerdekileri yediler. Karacanın kırıntısıyla biraz pilav döküntüsü kalmıştı. Bir kenarda durmakta olan sekiz on yaşlarında beş altı tane çıplak köle çocuk Faris'in işareti üzerine maymun gibi lengerin içine atılarak pilav kırıntılarıyla kemikleri yağma edip bitirdiler.

Yemekten sonra Faris yanımıza gelip oturdu ve bize ikram için bir deve kesmek istiyorduysa da belki deve yemeye alışmamışızdır diye karaca ikram edildiğinden dolayı kusurunun affını rica etti. İkram ve ağırlamasına teşekkür ettik ve tuzla işini görüştükten sonra akşamüzeri kendisiyle vedalaşıp oradan ayrıldık. Bir saat kadar gittikten sonra arkamızdan Şeyh Faris'in oğlu Mehmet geldi ve hediye olarak bize bir tay getirdi. Arap şeyhlerine hediye götürmek âdettir. Mardin'den hareket etmezden evvel on üç lira kıymetinde bir tüfek satın alarak Faris'e hediye etmiştim. Bu tay ona

1 "Beş parmağa bereket" anlamında Arapça bir söz.

karşılık olduğundan memnuniyetle kabul ettim ve yedeğimize alarak yolumuza devam ettik.

Ağustos'un yirmi ikisinde Cumartesi günü Mardin'den hareketle ertesi Pazar günü Diyarbekir'e geldik. Hava gayet sıcaktı. Şehirde kalmak mümkün olamadığından Diyarbekir'in karşısında, yani Dicle'nin sol yakasında Kavs adlı yerde Hayali Efendi'nin köşkü önünde çadır kurdum.

*

Harput ve Diyarbekir Adliye Müfettişliğine atanmasından dolayı Bitlis'te kendisinden ayrıldığımız Salih Efendi Eylül'ün birinde Diyarbekir'e geldi. Ailesini Harput'ta bırakıp yalnız gelmiş olduğu için Kavs'ta yanımıza çadır kurarak bize arkadaş oldu.

Çadırlarımız Dicle kıyısına yakın boş bir tarlada kurulmuştu. Yatak çadırımı bu tarlada bulunan büyük bir çınar ağacının altına kurdurmuştum. Ağacın gölgesi gündüzleri güneşin ısısından çadırı bir dereceye kadar koruyordu. Bir gün âdet üzere öğle yemeğinden sonra biraz uyku uyumak için yatağımın üstüne uzandığım sırada baş yastığımın hareket etmekte olduğunu hissederek yerimden kalktım ve yastığımı kaldırdım. Bir de ne göreyim? Büyük bir yılan çöreklenmiş yatıyor! Elimdeki yastığı yılanın üstüne fırlatarak çadırdan dışarı kaçtım. Yılan süzülüp kaçtı ve çınar ağacının kökündeki bir deliğe girdi. Bunu görünce artık orada kim durur! Hemen çadırlarımızı toplayıp Hayali Efendi'nin köşküne sığınarak bir süre orada kaldık.

*

Bu civarda görevli olduğum işleri tamamlayıp Dersaadet'e dönmek üzereyken Düyûn-ı Umûmiye İdaresince Bağdat'a kadar gitmemize lüzum görüldü. Yolculukta lazım olanları almaya giriştim. Dicle üzerinden nehir yoluyla gitmek için gereken keleğin yapılmasını sipariş ettim. Şammar Şeyhi Faris'in verdiği tayı Dersaadet'e götürmek isterdim. Bağdat seyahati buna engel olduğundan Diyarbekir Valisi Samih Paşa'ya takdim ettim. Kendileri de karşılık olarak bize üç odalı direksiz bir çadır hediye etti.

Diyarbekir'den Bağdat'a

Dicle Nehri

Dicle Nehri'nin bir kısmı Diyarbekir'e yirmi dört saat mesafede, doğu tarafındaki Biçar Dağı'ndan gelen ve bir kısmı da Ergani'nin Keydan köyünden doğan nehirlerden oluşur. Diyarbekir'den sonra Bitlis ve Siirt dağlarından geçen Dicle'ye dökülen Batman, Bühtan (veyahut Botan) ve Rıdvan nehirleriyle Hakkâri dağlarından akan birtakım küçük nehirler, Zap ve Diyala büyük nehirleri eklendiğinden aşağı doğru gittikçe Dicle büyür. Basra'daki Kurne adlı yerde Fırat Nehri'yle birleşir, artık oradan aşağı Basra Körfezi'ne kadar oluşan büyük nehre Şattü'l-Arap denilir.

Dicle'nin suyu gayet hafif ve lezzetlidir. Fakat Basra'da meydana gelen med cezir nedeniyle Şattü'l-Arap'a deniz suyu karıştığından Kurne'den aşağı tabii ki içimi ve lezzeti bozulur. Dicle'nin kaynaklarından Basra Körfezi'ne kadar uzunluğu bin iki yüz kırk kilometre hesap ve kabul edilir.

Kelek

Bağdat'a gitmek üzere sipariş ettiğim kelek 1885 senesi Eylül'ünün on dördü Pazartesi günü hazır olmuştu.

Diyarbekir'den aşağı Bağdat'a doğru Dicle Nehri üzerinde seyahat edenlerin bildiği üzere kelek denilen şey, keçi tulumlarından yapılmış bir tür saldır. Tulumları nefesle şişirip yan yana bağladıktan sonra üzerine bahçıvan sırığı dedikleri ağaçlardan birer arşın arayla sağlı sollu kirişler koyarak onun üstüne de ince çubuklar dizip kare şeklinde bir sal teşkil ederler ki ismi kelektir. Bu keleklerin büyüklüğü nehir suyunun azlığına çokluğuna göre olur. Mesela bahar mevsiminde suların çokluğu nedeniyle iki-üç yüz tulumluğa kadar kelek yaparlar. Diyarbekir'den Musul'a kadar Dicle Nehri

bundan büyük keleği taşıyamaz. Fakat Musul'dan aşağı nehir genişleyip büyüdüğünden sekiz yüz ve bin tulumluğa kadar kelek yapılıyor. Bu kelekler suların çok zamanında hayli yük kaldırırlar. Bununla beraber tulumlar ancak bir karış kadar suya batar. Adi sallar gibi çok su çekmez. Suların az olduğu mevsimde bile yüz elli tulumluk bir kelek bin beş yüz iki bin kıyye kadar yük taşıyabilir.

Keleğin daha önce tarif ettiğimiz şekilde yapılmasına bakarak üzerinde insan oturup durabilir halde değilse de genellikle tüccar malı taşıdıkları için yolcular mal denklerinin ve tahıl çuvallarının üstünde yatıp kalkarlar. Fakat özel olarak kelek yaptıran yolcular kelek ücretinin dışında birkaç yüz kuruş harcayarak keleğin üzerine gündüzün sıcaklığından, gecenin rutubet ve soğuğundan korunabilecekleri ve içinde barınacakları kadar bir tente yaptırırlar. Bu tente, altı düz tahta döşeli bir tür çardaktan ibarettir, üzeri ve etrafı kaba Kürt kilimleriyle örtülerek korunaklı bir oda şeklinde olur.

Bir de kelek her vakit su üzerinde görülür ve hazır bulunur taşıtlardan değildir. Yolcu ve eşya çıktığında özel sipariş üzerine yapılır. Bunun da iki sebebi vardır. Biri tulumlar su üzerinde uzun zaman duramaz. Çünkü su kesiminden yukarı kalan kısmı havanın ve güneşin etkisine dayanamaz çatlar. Bu nedenle her zaman sulayıp bakmak ister. Diğeri de kelek yalnız suyun akıntısıyla akıp gider olduğu için gittiği yerden dönemez. Gideceği yere vardığında bozularak ağaçları satılır ve tulumları karadan geri götürülür. İşte bu iki sebepten dolayı yolcu ve eşya çıkıp da özel olarak ısmarlanmadıkça kelekçiler hazır kelek bulundurmazlar. Hatta Diyarbekir gibi büyük bir şehrin önünden akan Dicle'nin bir yakasından diğer yakasına geçebilmek için bile kelek bulunmaz. Gelip geçenler su müsaitse yaya ve hayvanlı olarak geçit yerlerinden ve değilse Diyarbekir'den yarım saat uzak bir yerdeki kâgir köprüden geçmeye mecburdurlar.

Keleğin iki küreği vardır. Fakat bu kürekler keleği yürütmek için değildir. Boyna palası[1] gibi dümen yerine kullanılır.

---

1 Sandalı kıçtan yürüten kısa kürek, boyana.

Kelek.

Bağdat'a kadar seyahat mevsim sebebiyle yirmi günden fazla süreceği için böyle uzun zaman adi bir tente içinde barınmak zordu. Bu nedenle keleğin üzerine koyulmak üzere camlı ve çerçeveli üç penceresi, bir kapısı, içinde helası ve kileri olan ve ara sıra gezinti için merdivenle üzerine çıkılsın diye üstü düz ve etrafı parmaklıklı, tahtadan güzel bir oda yaptırdım.

Yaptırdığım kelek yüz elli tulumluktu. Odanın kapladığı yerin dışında ancak iki kelekçinin manevralarıyla bir uşağın barınabilmesine yetecek kadar yer kaldı. İki sandık ve üç çadırdan ibaret olan eşyamızı yüklemeye ve özellikle mutfak açmaya imkân olmadığını görünce açıkta kalan eşya ve adamlarımızı kara yoluyla Hasankeyf'e kadar gönderip orada başka bir kelek daha yaptırmayı düşündüm. Çünkü kara yoluyla iki günlük mesafesi olan Hasankeyf'e suların azlığı sebebiyle kelek ancak altı günde varacaktı. Bu nedenle bizim varışımıza kadar Hasankeyf'te bir kelek yapılıp hazırlanabilirdi. Bu yola karar vererek mutfak gereçleriyle aşçıyı keleğin bir köşesine sıkıştırıp eşyayı bırakarak oradaki ahbaplara ve dığerlerine veda ettikten sonra Kavs'tan keleğe yol verdik. Beş dakika ileride Kırklar Tepesi denilen burnu döner dönmez şiddetle esen kıble rüzgârı keleğin ilerlemesine engel oldu. Burnun karşısında Acem Gölü dedikleri yerde durmaya mecbur olduk. Veda ettiğimiz kişiler keleğin durduğunu görünce yanımıza geldiler, bozmuş olan havanın açılmasını bekleyerek iki gün kalmayı, eşya ve aşhane için burada bir kelek daha yaptırıp birlikte alıp götürmeyi tavsiye ettiler. Bu yol gerçekten uygun ve akla yakın olduğundan kabul ettim, diğer keleğin yapılmasına kadar artık karaya çıkmayıp keleğin içinde kaldım.

Ismarladığımız yüz tulumluk diğer kelek ancak Eylül'ün on sekizi Cuma günü hazır olabildi. Cumartesi ise Kurban Bayramı'ydı. Artık bir gece daha kalarak bayram günü dini gerekleri yerine getirdikten sonra akşamüzeri Acem Gölü'nden hareket ettik. Yolumuzun üzerinde ve Diyarbekir'e bir buçuk saat mesafede bulunan Çaruki köyüne çıkıp oradan

hayvanla Diyarbekir'e dönmek üzere Müfettiş Mihran Efendi bize kelek arkadaşlığı etti. Rüzgârın muhalefetinden dolayı Çarukî'ye ancak üç saatte gelebildik. Mihran Efendi veda ederek gece Diyarbekir'e döndü. Biz de orada kaldık. Yol için aldığımız ispermeçet mumları Acem Gölü'nde durduğumuz birkaç gün zarfında kullanılıp azalmıştı. Sekiz on deste kadar mumun karadan yetiştirilmesini Mihran Efendi'den rica ettim. Çarukî köyünden şafakla beraber hareketle ikindi vakti bir hayli yol kat ettik zannederken sipariş ettiğimiz mumları taşıyan adam yolda keleğe yetişerek üç saatte Diyarbekir'den geldiğini söyleyince "az gittik uz gittik, dere tepe dümdüz gittik, bir de arkamıza baktık ki bir arpa boyu yol gitmişiz" tekerlemesi hatırıma geldi. Akşamüzeri Arzuoğlu köyüyle Hüccetî köyü yanında bir kumsalda kalıp geceyi geçirdik.

Ertesi günü saat yedi buçuk sularında Hilvan köyü önüne geldik, bu köy Diyarbekir'e dört saat mesafededir. Hatta Siirt'ten kara yoluyla dönerken bir gece orada kalmıştım. Saat dört buçuk sularında Diyarbekir'e sekiz saat mesafesi olan Bismil köyüne varabildik. Bu köyün ahalisi Türkmen'dir ve devecilikle meşhurdurlar. Bismil ve Tezekli köylerini biraz daha ileri geçerek boş bir yerde mola verip geceyi geçirdik.

Kelek geçerken suyun azlığından dolayı nehir balıkları kaçacak yer bulamayıp kendilerini keleğin üstüne atıyorlardı. Oltasız ve zahmetsiz ayağımıza gelen kefal balıklarıyla ara sıra kahvaltı ederdik.

Ertesi Salı günü, Eylül'ün yirmi ikinci ve Diyarbekir'den hareketimizin dördüncü günüydü. Saat dokuzda Bucalı köyü önüne geldik. Baharda Siirt'in iskelesi sayılan Avte köyüne nehirden giderken Diyarbekir'den bindiğimiz keleğe saat on ikide yol verdiğimiz halde akşamı, yani yedi saat sonra bu köye varmıştık. İşte bu yedi saatlik mesafeyi bu defa ilâmaşallah[1] dört günde kat edebildik. O gece saat sekiz

1 Alay veya sitem yollu "sonu gelmeyecek kadar uzun bir vakitte" anlamında bir söz.

buçuk sularında Batman Suyu'na yakın Zivi isminde ve sağ yakada bir köyün önünde kaldık. Ayın on dördü ve hava durgun olduğundan mehtap güzeldi. Odanın üstüne çıkıp mehtaba karşı akşam yemeği yedim.

Diyarbekir'den aşağı Dicle'ye dökülen küçük nehirler çoksa da bu mevsimde pek çoğu kurumaktadır. Bunlardan sürekli akan ve önemlice olanlarından biri Batman Suyu'dur. Bu su Bitlis vilayetindeki Kulp dağlarından gelip Diyarbekir'le Siirt arasındaki Beşiri bölgesinden geçerek Dicle'ye dökülür.

Eylül'ün yirmi üçü Çarşamba sabahı Zivi köyünden hareketimizde kelekçi Mehmet, Batman Suyu'nun ağzına yaklaştığımızı ve bu noktada önemli bir "kapı"dan geçeceğimizi haber verdi. Kapı tabiri manasından da anlaşılacağı üzere geçit demek oluyor. Nehirlerde geçit ise suyun az zamanında nehrin yatağında taşlık ve tepe olan yerler meydana çıkıp da en çukur kalan ve suyun aktığı yerlere deniyor. Bu geçitler gayet dar olmalarının yanında zemini yokuş veya uçurumlu olanlarının suyu şiddetli bir akıntıyla çağlayanlar gibi yüksekten düşerek şelale teşkil eder. Bazen suyun yatağında büyük kayalar ada gibi meydana çıkar, bunların arasından eğri büğrü dolaşarak geçmek lazım gelir. Kısacası bu mevsimde kelekle Dicle üzerinde seyahatin başlıca tehlikelerinden biri bu kapılardır. Gerçekten de birkaç dakika sonra bir çağlayan sesi gelmeye başladı. Kelekçiler etrafta meydana çıkan kayaların arasından güzelce geçebilmek üzere manevralar yaptılar. Tam kapı mahalline gelince kelek harikulade bir süratle suyun akıntısına kapıldı ve dehşet verici biçimde şelalelerden geçtiyse de o şiddetle suyun mecrasını takip edemedi. Bir kayaya çarparak durdu. Büyük zorluklarla keleği yüzdürebildik. Bu sırada birçok tulum zedelendi. Bir kenara çekilip hasarımızı tamire başladık. Bu tamir beş saat kadar sürdü.

Durduğumuz yer Midyat dağları silsilesinin Dicle'ye eriştiği noktaydı. Bu dağların nehir boyunu takip eden kısmı duvar gibi düz, gayet yüksek ve tebeşir gibi beyaz bir tür kes-

me kayadandır. Burada dikkate değer ve gayet acayip bir şey gözüme çarptı. Şöyle ki: Zeminden otuz kırk metre yükseklikteki kayaların içinde oyulmuş, adeta odaları, pencereleri ve bir kattan diğer kata çıkmak için merdivenleri olan birçok insan meskeni vardı. Bunlar bugün yalnız kartal yuvası olabilir. Yoksa insan o yüksekliğe çıkıp da yerleşemez. Zira gerek aşağıdan ve gerek yukarıdan hiçbir yolu izi yoktur. Adeta düz duvarın içine oyulmuş kuş yuvaları halindedir. Bir aralık arazideki değişimlerle bu dağların bir tarafını sular alıp götürmüş ve bu nedenle kaya içlerindeki bu evlerin yarısı ve giriş çıkışları yıkılıp mahvolarak yalnız kalıntıları kalmıştır.

Dicle'nin suyu azaldığı vakit iki kıyısında kalan kumluk yerlere ve nehrin orta yerlerinde oluşan adaların üzerine çevre köylerin ahalisi tarafından bostan ekilir. Bu kumluklar tabii ki bitek ve verimlidir. Keleği tamir için durduğumuz yerdeki bostanların sahipleri veya bekçileri olan Kürtler bir hayli zaman orada kaldığımızı görünce şayet gecelemeye mecbur oluruz da kavun karpuz çalarız korkusuyla yanımıza gelip, "Burası taşlık yerdir, gece kalacak olursanız belki hava bozar keleğiniz yine hasar görür, daha ileride gece barınmaya elverişli bir yer vardır. Oraya kadar gitseniz iyi edersiniz," diye iyilik yapar görünerek hoşnutsuzluklarını belli edecek şekilde soğuk davrandılar. Zaten tamiratımız akşamdan evvel bitti. Oradan hareket ettik. Bir saat kadar gider gitmez gayet şiddetli bir rüzgâr çıktı, hava bulutlar belirip bir fırtına başladı. Bulunduğumuz noktada keleği kıyıya bağlayarak kalmaya ve geceyi orada geçirmeye mecbur olduk. Fırtına bütün gece devam etti. Durduğumuz yer ıssız ve boş bir ağaçlık kenarıydı. Rüzgârın şiddetinden ağaç dallarında oluşan gürültüyle baykuşların ürkütücü sesleri ve üzerimizden süratle akıp geçen kara bulutların görünüşü gayet müthişti. Uyanık olduğum halde bir korkulu rüya görüyorum zannediyordum.

Ertesi gün hava sakinleşti. Seher vakti olduğumuz yerden hareketle yolumuza devam ettik. İki tarafımız yüksek duvar

gibi dağlıktı. Bir aralık bir kaya dibinde on beş yirmi kadar göçerle karşılaştık. Bir hayli zaman boş yerlerden geçtikten sonra insan yüzü görmek ve insan sesi işitmek hoşa gidiyor. Hayduda bile rastlasak güler yüzle karşılanacak.

Biraz daha gittikten sonra öğle vakti bir kenara yanaşıp yemek yerken boş ve yerleşilmemiş zannettiğimiz bir kayalığın arasından birkaç Kürt'le bir koyun sürüsü ortaya çıktı. Meğer o kayalık altı haneli Kureyşa isminde Defter-i Hakani'de[1] kayıtlı bir köymüş. Kayaların içinde gayet yüksek ve insan gezemez yerlerde kartal yuvası gibi görünen delikler köyün evleriymiş. Nevalemizden et tükenmişti. Bu köylülerden bir koyun satın almak istedik. Kabul ettiler. Fakat mecidiyeyi on dokuz kuruş hesabıyla alacaklarını bildirdiler. Bununla da yetinmeyip koyunu yüz yirmi kuruştan aşağı vermediler. Issız dağlarda ve kaya içlerinde yaşayan şu adamların bu yolda medenilere özgü ince alışveriş dolandırıcılığının da ellerinden geldiğine baktım da şaşırdım ve hakikaten zeki ve kabiliyetli yaratıklar olduklarına ben de ikna oldum.

Yemekten sonra keleğe yol verdik. Yarım saat ileride tepenin birinde bir harabe göründü. Kelekçi Mehmet'ten sordum. "Buna Elo Dino Kalesi derler. Elo Dino (Alaeddin demek olacak) meşhur bir haydutmuş. Bunun bir köşkü de Cizre civarında Dicle kenarındadır. Bu haydut vaktiyle köşkünden Dicle'nin öbür yakasına bir zincir gerip, gelen geçen kelekleri durdurup yüküne göre birer baç[2] almadıkça salıvermezmiş. Hayli vakit uğraşılmışsa da hakkından gelinememiş. Nihayet Cizre müsellimi[3] bir keleğe çarşaflı kadın kıyafetinde kırk kadar silahlı adam koyup Elo Dino'nun köşkü önünden geçirmiş. Haydut diğerleri gibi bu keleği de durdurarak baç istediğinde kelekte esir cariyeden başka mal olmadığı ve isterse içlerinden birini seçip alması cevabı verilmiş, birini seçmek için Elo Dino keleğin içine girince silahlı adamlar tutup bağlamışlar ve Diyarbekir'de kazığa vurul-

1 Tapu kadastro defteri.
2 Haraç, zorla alınan para.
3 Sancak yöneticisinin atadığı kaymakam veya bucak müdürü.

muş, böylece o bölge şerrinden kurtulmuş," dedi. El-uhdetü ale'r-râvi.[1] Fakat Cizre müselliminin haydudu tutmak için kadın kıyafetinde silahlı adam göndermesi çaresine kelekçi Mehmet'in hayran olarak ağzının sularının aktığı anlatış tarzından ve hikâyenin gidişatından anlaşılıyordu.

Saat iki buçuk sularında sağ yakada Mirdese isminde bir köyün önünden geçtik. Bu köyde bağdan bahçeden eser yoktu. Muhtemelen dağın öbür tarafında ekili arazileri vardır. Kelekçi Mehmet, köy içinde iki katlı ve pencereleri camlı muntazamca bir ev göstererek, "Köyün ağası Abdi Ağa'nın evidir," dedi. Bu Abdi Ağa oralarda nüfuzlu ve zengin bir adammış. Ne fayda ki zevk sahibi değil. Zira gerek evinin çevresinde ve gerek bütün köy içinde gölge edecek bir tek ağaç yoktu. Abdi Ağa zengin adam ve köyün sahibi, ama "dünyada bir dikili ağacım yok" diye yemin etse yemini bozulmuş olmaz.

Bir saat ileride ve sol tarafta Şikeftan isminde büyükçe bir köy daha göründü. Bu köyler Hasankeyf'in öncüleriydi. Daha önce söz edilen Midyat dağlarının silsilesi bu mevkide son buldu. Üç saat kadar daha etrafta birkaç köy görerek yol gidip akşam ezanından sonra Hasankeyf'e vardık.

Memleket görünmezden evvel nehrin iki yakasında ekili tarlalar ve bazı ağaçlıklar görülüyordu. Hava gayet durgun ve yumuşaktı, güneşin batışından sonra bir ağaçlık arasında ay doğmakta ve meradan dönen bir sürü koyun inceli kalınlı çıngırak seslerine uyarak melemekte ve uzaktan yine bir kapı çağlayanının mırıltısı tabiatın bu ahengine katılmaktaydı. Akşam vakitlerine özgü şaşkınlık haliyle bu hoş görüntüye daldım. Birdenbire keleğin altüst olması ve o sırada zaptiye Ömer Onbaşı'nın ahenksiz sesiyle feryadı bu şairane duyguları bozdu. Meğerse mırıltısını işittiğim çağlayana gelmişiz. Kapıdan geçerken şelalenin yüksekliği keleği şiddetle sarstığı gibi Ömer Onbaşı'yı da tepeden tırnağa kadar ıslatıp sırsıklam etmiş.

---

1 "Vebali rivayet edene aittir" anlamında Arapça bir söz.

Hasankeyf

Gerçek ismi Hısn-ı Keyfa olan Hasankeyf, Mardin Sancağı'na bağlı Midyat Kazası'nın altı köylü bir nahiyesidir. Vaktiyle Hasankeyf'in büyük ve mamur olduğu bugün görülen kalıntılardan anlaşılıyor. Nehrin iki kıyısı birtakım bina kalıntılarıyla doludur. İki cami-i şerif harabesiyle minarelerinin ve büyük bir köprü yıkıntısıyla birkaç türbe binasının sahip olduğu mimari sanat hakikaten dikkat çekicidir. Hele dört ayağının içine birtakım oda ve köşkler yapılmış olan köprü görülmeye değerdir. Hasankeyf bugün birer yer odasından[1] ibaret altmış yetmiş evin olduğu bir köydür. Akrebi bir sokuşta insanı öldürmekle meşhur olduğu gibi kıyyesi de altı yüz kırk dirhemdir.

Keleğimizi bir kenara çekip gece yattık ve ertesi cuma sabahı hareket etmezden evvel biraz azık ve zahire almak için çarşı ve pazar sorduksa da öyle şey olmadığından bir tane soğan bile bulmayı başaramadık. Nihayet muhtarla hükümetin kâtibi imdadımıza yetişerek bize bir kıyye sade yağ bulabildiler ki okkanın altı yüz kırk dirhem olduğunu bundan anlayıp öğrendik ve saat sekiz sularında Hasankeyf'ten hareket ettik.

Ara sıra şiddetli rüzgârlar çıkarak yolumuza engel olmaktaysa da yine devamla birçok taşlık, tehlikeli kapılardan geçip saat dörtte Şebi köyü önüne, beş buçukta Handuk köyüne ve akşam saat sekiz sularında Bileka köyüne gelerek orada durduk ve ertesi gün saat sekiz sularında Avte köyüne vardık. Bu köy daha önce anlatılmış olduğu üzere Siirt'in iskelesidir. Siirt Düyûn-ı Umûmiye Müdürü Ahmet Nedim Efendi'yle Müfettiş Dimitriyadis Efendi görüşmek için Avte'de bu fakiri beklemekteymişler. Elbette o gün yolumuza devam etmeyip gecesi de orada kaldık. Avte köyünün konumu gayet güzeldir. Arka tarafında Bühtan dağlarıyla nehir boyu birtakım ağaçlıklar zümrüt gibi pek hoş görünür.

---

1 Tabanı zeminle bir olan oda.

Eylül'ün yirmi yedisi Pazar sabahı müdür ve müfettiş efendilere veda ederek Avte'den kalkıp biraz ileride bulunan Bühtan Nehri'nin Dicle'ye katıldığı yerden geçtik. Bühtan Suyu bu bölgenin önemlice nehirlerinden olduğu için Dicle'ye eklendiğinde suları ve akıntıyı artırdığından bundan sonra kelek nispeten hızlı gitmeye başladı. Bühtan Nehri'nin ağzında yarımada şeklinde bir burun üzerinde Til isminde bir Hıristiyan köyü vardır. Bu köyün önünde nehir boyu görülen büyük duvar harabelerinden anlaşıldığına göre orası eskiden bir kaleymiş.

Biraz daha ileride Muhine isminde bir köy civarında Kürtün biri, "Filanın keleği bu mudur?" diye adım ve sanımla açıkça hitap etmesi üzerine "Niçin sordun?" diye sorumuza "Çelik köyü ağası Ali Ağa teşrifinizi bekliyor, ileriye koşup kendisine haber vereceğim," cevabını vermesi şaşırmamıza neden oldu. Zira oralarda Ali isminde tanıdığım hiç kimse yoktu.

Daha ileride Dicle'nin sol yakasında bir caddeyle han göründü. Bu cadde Bühtan bölgesiyle Siirt arasındaki yol olup o yere Şeble denilirmiş. Ondan sonra saat on sularında nehrin sağ yakasında bulunan Çelik köyüne vardık ve kahvaltı etmek üzere bir kenara yanaştık.

Bizi beklediği haber verilen Ali Ağa keleğe geldi ve bizi evine davet etti. Kendisi uzun boylu, yirmi beş yaşlarında genç bir adamdı. Arkasında kırmızı ipekli pamukludan bir entari üzerinde kılaptanlı bir maşlah ve başında üzerine kefiye sarılı bir fes vardı. Birkaç sene önce Kürdistan tarafına memur olan ıslahat komiserleri tarafından Dersaadet'e gönderilen Kürt beyleri arasında bu Ali Ağa da İstanbul'a gönderilmiş ve fakat bir kelime Türkçe öğrenmeksizin vatanına geri dönmüş. Dersaadet'te kaldığı zamanda İstanbullulardan gurbetçilere iyi muamele görmüş olduğu için oradan gelen geçen İstanbullu yolcuları karşılayıp ikram ve izzet göstermekteymiş. Ali Ağa'nın hemşerilerim hakkındaki minnettarlık hislerine teşekkür ederek evine kadar gitmekten affedilmeyi istedim, kelek içinde kahvaltımızı etmeye

müsaade etmesini rica ettim ve kendisini de bizimle beraber yemeğe alıkoydum.

Sohbet esnasında oraların durumunu sordumsa da idari ve siyasi olarak bilinmesi lazım gelen şeylerden habersiz olduğunu anladım. O civarda Bühtan tarafında tiftik keçileri görmüştüm. Bunların öneminden ve çoğalmasına gayret etmeleri gereğinden bahsederek bazı nasihatlerde bulundum.

Çelik köyü Midyat tarafından Bühtan bölgesine giden yolun geçit yeridir. Yolcuları nehrin bir yakasından diğer yakasına taşımak için köyün önünde on beş yirmi tulumdan yapılmış küçük bir kelek duruyordu. O ara ortaya çıkan birkaç yolcu bu kelekle karşı yakaya taşındı ve beygirler de suda yüzdürülerek geçirildiyse de bunlarla beraber bulunan dört baş merkep diğer hayvanlarla birlikte sürüye katılmayıp bu tarafta bırakıldı. Merkebin suda yüzmediği bilinir.

"Gel de eşeği sudan geçir" atasözü hatırıma gelerek bunların nasıl geçirileceğini bekliyordum. Yolcuları karşı yakaya bıraktıktan sonra geri dönen kelekçiler bu merkepleri döve döve bin zorlukla suya soktular ve ayakları sudan kesilmezden evvel yularlarını kasarak başlarını keleğin kenarına sıkıca sabitlediler. Şöyle ki merkeplerin çeneleri keleğin üzerinde, gövdeleri suyun içindeydi. Bu şekilde keleğe yol verip çeke çeke karşı yakaya geçirdiler. Şu hale baktım da eşeği sudan geçirmenin zor olduğunu bildiren atasözünü gerçeğe uygun buldum.

Bühtan Nehri'nin ağzındaki Til köyünde gördüğüm harabe kalıntılar hakkında bilgisi olup olmadığını Ali Ağa'ya sordum. "Hazreti Süleyman zamanında cinler tarafından yapılmış bir kaleymiş," cevabını verdi. İstanbul'da görülen eski binalara hangi asırdan kalmış olursa olsun halk arasında "Ceneviz zamanından kalma" denildiği gibi besbelli buralarda da eski eserlere cinlerin ve perilerin eseri deniyor!

Çelik köyünün etrafında kubbeli birkaç türbe vardı. Ali Ağa'nın atalarından bazılarının mezarlarıymış. Daha önce yeri gelip anlatıldığı üzere Kürtlerin türbe ziyaretine düşkünlükleri çok fazladır. Her nerede kubbeli bir türbe ve heybet-

li bir mezar görseler bilhassa durup dua ederler ve etrafına birçok sıtma bağları bağlarlar. Orada gömülü olan kimdir, asla sormazlar.

Saat on birde Ali Ağa'ya veda ederek Çelik köyünden kalktık. Hareket edeceğimiz vakit Ali Ağa büyük bir balık hediye etti, teşekkür ederek kabul ettik. Bu köyden aşağı Dicle boyu iki taraftan zümrüt gibi yeşil ve mamur dağlarla çevriliydi. Bu dağlar bazen iki taraftan kıyıya kadar yaklaşıp duvar şeklini alır ve bazen birer dirsekle birbirinden uzaklaşarak kıyıdan uzayıp nehre doğru birer hafif etek salıverirdi. Etek dediğimiz bu düzlüklerde üçer beşer haneli birçok köy vardı.

Bühtan bölgesinin Kürtleri gayet uysal ve çalışkandırlar. Kıyafetleri de diğer Kürtlere benzemez. Başlarına keçeden yapılmış uzun ve sivri bir külah ve arkalarına gayet uzun yenli gömlek giyerler. İşleri olmadığı vakit bu gömleklerin yenleri yere kadar sürünür. Bir işle meşgulken yenlerinin iki ucunu birbirine düğümleyip enselerine atarlar.

Saat beş sularında sol tarafta kıyıda küçük bir bina göründü ve peşinden kükürt kokusu aldık. Meğer kaplıcaymış. Vakit akşam olduğundan gecelemek üzere oraya yanaştık. Karaya çıkıp hamamı gözden geçirdim. Bağcı kulübesi gibi adi taş duvardan yapılmış kare şeklinde bir bina olup ortasında sıcak madensuyu dolu bir havuz vardı. Kapısı açık olduğu için hamamlıktan çok yolculara han ve hayvanlarına ahır olarak kullanıldığı pisliğinden anlaşılıyordu. Kelekçi Mehmet hamam önünde durmamızdan faydalanarak hamama girdi. Kokudan (kelekçinin değil kükürt kokusundan) orada duramayacağımızı anlayıp Mehmet kaplıcadan çıkar çıkmaz keleğimizi on dakika kadar ileriye sürerek bir uygun noktada kaldık.

Burada nehrin sağ yakası duvar gibi yüksek kayalıksa da her tarafından yüzlerce kaynaktan sular aktığı için kayalar tamamen yeşil otlar ve sarmaşıklarla örtülüydü. Bu kayalığın bir köşesinde görünen bir bina harabesinin ne olduğunu kelekçi Mehmet'e sordum. "Şu kayaların yüksekliğini, kay-

nakların duvar gibi dik ve sarp yerlerde olduğunu ve suların Dicle'den başka bir yere akmadığını görüyorsunuz. Eğer Cenabıhak bu kaynaklardan kullarının yararlanmasını isteseydi basit yerlerde yaratırdı. Herifin biri Allah'ın iradesine karşı gelerek işte şu gördüğünüz yere bundan bir iki sene önce bir değirmen yaptı. Altı ay geçmeden ve masrafını çıkarmadan bir yıldırım düştü. Değirmeni harap ve kendisini telef etti," dedi. Mehmet'in ciddi bir tavır ve edayla bu yolda filozof gibi fikirlerini açıklaması görülecek bir şeydi.

Eylül'ün yirmi sekizi Pazartesi günü sabahleyin oradan hareket ettik. Nehrin sağ tarafı üç çeyreklik mesafeye kadar daha önce tarif olunduğu üzere çeşitli yüksekliklerde binlerce su kaynakğından oluşan selsebillerle doluydu. Dicle'nin taşması ve yükselmesinde bu kaynakların büyük kısmı su içinde kalacağından Mehmet'in dediği gibi gerçekten insanların bunlardan faydalanabilmesi zordu. Daha ileri doğru iki kıyının dağları birbirine yaklaşıp nehir darlaşmaya başladı. Bir saat sonra Girdap denilen yere vardık. Burada Dicle'nin ortasında suyun yüzeyiyle beraber ada gibi büyük bir kaya göründü. Bu kaya, nehrin büyük kısmını tutarak iki yanından birer dar geçit bırakmış ve bu nedenle suyun akıntısı şiddetlenmiş olduğundan, üzerimize doğru koşup gelen dehşetli bir canavar gibi görünüyordu. Kelekçiler her ne kadar taşa dokunmadan geçmek üzere manevra ettilerse de akıntının şiddetine direnmek mümkün olamadı. Kayanın bir köşesine çarparak keleğin beş on tulumu söndü ve bir tanesi de kayanın üstünde kaldı. Bundan yirmi otuz sene önce Bağdat'a nehirden bazı askeri mühimmat gönderildiği sırada keleklerin biri bu taşa çarpınca nehre bir top düşmüş ve o vakitten beri de bu kayaya Toptaşı derlermiş.

Gerçekten tehlikeli bir geçitti. Biz de az kaldı top yoluna gidecektik. Bir tulum fedasıyla ucuz kurtulduk. Bu havaliye Kerh-i Divan diyorlar. Bu dağ araları o kadar dolambaç yerlerdi ki sık sık dolaşılan burunlar nehirde küçük küçük havuzlar teşkil ediyordu. Her sekiz on dakikada bir dirsek dönüp kendimizi yeni bir havuz içinde buluyorduk.

Saat on buçuk sularında kelekçi Mehmet daha önce hikâyesi anlatılan Alaeddin'in köşkü önüne geldiğimizi bildirdi. Gerçekten nehrin sağ tarafında sahilden birkaç arşın yükseklikte bir kayanın üstünde dört köşe kâgir bir bina göründü. Bugün çatısı çökmüştü, fakat dört duvarı ayaktaydı. Ortasındaki büyük ve iki yanındakiler küçük ve üzerleri kemerli, nehre bakan üç penceresi vardı. Konumuna ve Dicle'nin o noktada fazlaca darlaşmasına bakılırsa gerçekten bu köşkün haydutluğu kendisine eğlence edinmiş birinin meskeni olduğu ve kelekçinin hikâyesinin pek de yabana atılacak hayallerden olmadığı anlaşılıyordu.

Buradan aşağı yüksek dağlar nehirden uzaklaşmaya başladı ve iki tarafta düz ve ferahlatıcı arazi göründü. Saat dört sularında Bühtan'ın meşhur Fındık köyünün önünden geçtik. Yeri gayet güzel ve ağaçlıklı bir köydür. Binaları kâgirken bir aralık yıkılmış ve ondan sonra ahali eski binaları tamir etmeyip adi evler yaparak yerleşmişlerdir. Yıkık bir kale kalıntısı da vardır. Bir yakadan diğer yakaya gidip gelmek için Fırat Nehri'nde gördüğümüz şekilde ağaçtan yapılmış, altı düz, mavna gibi bir de kayık vardı. Buradan sonra Dicle'nin yüzü büyücek bir nehir şeklini almaya ve tehlikeli kapılar bacalar azalmaya başladı. Biraz ilerde Dicle'nin geçit yeri sayılan Mansuriye köyü önünden geçerek güneşin batışından sonra saat yedide nehrin sağ tarafındaki Cizre'ye vardık.

Cizre

Cizre'nin gerçek ismi Cezire-i ibn-i Ömer'dir. Mardin'e bağlı kaza merkezidir. Cezire[1] deyiminin sebebi de Dicle'nin kabardığı zamanlar kalesinin hendeklerine su girip memleket bir ada şeklinde kaldığı içindir. Kalesi Cengizoğulları yapısıymış. Kasaba tamamen kale içindedir. Ahalisi Mardinliler gibi Arap ve Kürt lisanlarıyla konuşurlarsa da Kürt lisanı

1 Ada.

daha baskındır. Kasabadan karşı yakaya gidip gelmek için duba üzerine yapılmış bir ahşap köprü vardır. Eylül'ün yirmi dokuzunda Salı günü orada kalıp keleğimizi tamir ettik. Azık ve zahiremizin eksiğini tamamladık.

Ertesi Çarşamba sabahı gök gürleyip şimşek çakmakta ve yağmur yağmaktaydıysa da keleğin yoluna engel olacak rüzgâr olmadığı için havanın bozmasına bakmayıp Cizre'den hareket ettik. Yarım saat ilerde nehrin sol yakasında ağaçlık içinde görünüşü gayet güzel Hasırdelan isminde bir köyle biraz daha ileride Bafi isminde büyük ve kâgir bir köprü harabesi önünden geçerek dört saat kadar yağmur altında yol alabildik. Ancak korktuğumuz şiddetli rüzgâr çıkarak yağmur bulutlarını dağıtıp keleğin yoluna engel oldu. Bir çakıllık kenarda durduk. Çakıllık, keleğin tulumları için zararlı bir yer olduğundan yedekte çekerek ilerlemek istedikse de kıyının her tarafı yedek çekmeye uygun olmadığından bulunduğumuz yerde durmaya mecbur olduk. Hava ise gittikçe şiddetlenerek kasım fırtınaları halini aldı. Aşağı tarafa doğru uzaktan görünmekte olan meşhur Cudi Dağı'na bakarak akşamladık. Rüzgâr ise gece yarısına kadar devam etti.

Şu medeniyet zamanında yelken gemisiyle seyahat etmeyi hatırımıza bile getirmeyiz. Halbuki yelken gemisi keleğe bakarak vapur gibidir. Rüzgâr gidişine engel olmaz. Kelek ise tersine rüzgârla yerinden kımıldanamıyor. Buna "yel üfürdü" fayda etmiyor, yalnız "su götürdü" lazım!

Ertesi Perşembe günü havanın durgunluğundan faydalanarak biraz yol alabilmek üzere şafaktan evvel hareket ettik. Cizre'de görüştüğüm kişilerden ve yerli hanedanından Mahmut Efendi yolumuzun üzerinde Dicle kenarında Reyhani adlı köyde meşhur ve muntazam bir bahçesi olduğundan bahsederek geçerken biraz uğrayıp gezmemizi rica etmiş, kendisi Salı günü kara yoluyla oraya giderek bizi bekleyeceğini söylemişti. Halbuki rüzgârın muhalefeti bizi iki gün Cizre'yle Reyhanî köyü arasında süründürdü. Artık havanın müsaadesini öldürmemek üzere bahçe sefasından vazgeçmeyi hayırlı gördüm. Bahçe hareket ettiğimiz noktadan

yarım saat ilerideydi, ama daha sabaha bir buçuk saat vardı. Öyle vakitsiz misafirlik olmayacağı için durmayıp yolumuza devam ettik. Kelekçi Mehmet'in ifadesine göre bu bahçenin benzeri dünyada yokmuş ve meyveleri İstanbul'da bile bulunmazmış. Hatta kabuksuz ve çekirdeksiz şeftaliler olurmuş! Allah sahibine bağışlasın. Ne yapalım? O nadir meyveler kısmetimizde yokmuş.

Üç saat ileride nehrin geçit sayılan bir yerinde Miran aşiretinin yayladan çöle geçişlerine rastladık. Kadın erkek, çoluk çocuk sekiz on bin nüfusun çeşitli hayvanlarla Dicle'nin bir yakasından diğer yakasına geçişi hakikaten seyretmeye değer bir şeydi. Bir kısmı öte yakaya geçmiş ve diğer kısmı henüz beri yakada toplanmış beklemekte ve birtakımı da ara yerde nehrin geçit verdiği bir iki yerinden insan ve hayvan katarlarıyla bir kıyıdan diğer kıyıya zincir çekilmiş gibi kol kol akıp geçmekteydi. Keleğimiz bunların arasından geçerek yoluna devam etti.

Birkaç saat daha gittikten sonra Dicle'nin sol tarafında Cizre'ye bağlı Peşhabur isminde büyücek bir köyün önüne geldik. Bu köy nahiye merkeziymiş. Mardin'den Musul'a giden yol buradan geçiyor. Tatar[1] ve yolcuları bir kıyıdan diğer kıyıya geçirmek üzere Fındık köyü önünde gördüğümüz türden bir de kayık vardı. Köyün evleri oldukça büyük ve kâgir olup ahalisinin refah ve servet sahibi olduğunu gösteriyordu. Havanın müsaadesinden yararlanarak gece saat yediye kadar gittik ve çöle sınır olan dağlardan Karaçak ve Botma dağlarının arasına rastlayan bir noktada durup geceledik.

Ertesi sabah saat dörtte hareketle saat on buçuk sularında sağ tarafta bir Arap köyü önünden geçerken o civarda konaklayan bir bölük Nizamiye Ordusu[2] askerinden biri yüzerek keleğimize kadar geldi ve Musul'da bir subaya verilmek üzere bize bir mektup verdi.

---

1 Atlı postacı.

2 Asakir-i Nizamiye, Tanzimat Dönemi'nde Fransa ve Prusya orduları örnek alınarak kurulan Osmanlı kara kuvvetleri.

Bu mahalden aşağı artık sağlı sollu iki yakada ufak tefek Arap ve Yezidi köyleri vardır. Arapların meskenleri siyah kıl çadırla "sarife" dedikleri hasırdan yapma kulübelerden ibarettir. O gece Botma Dağı yakınında bir Arap köyünün önünde kaldık. Köyün bostanlarından biraz kavun karpuz satın almak istedikse de henüz olmamış diye sahipleri satmadı. Karşı yakadaki bostanlardan bir Arap çocuğu nehre iki kavun bırakıp kendisi yüzerek ve kavunları göğsüyle iterek keleğe getirdi. Sahiden hammış. Çocuğa beş on para bahşiş verip kavunlardan vazgeçtik.

Ekim'in üçü Cumartesi sabahı şafakla beraber olduğumuz yerden kalktık. Saat sekiz sularında Botma Dağı'nın nehre bakan ve yüksek bir yerinde türbe gibi görünen kubbeli bir binanın Bilal-i Habeşî (r.a.) Hazretleri'nin makamı olduğu kelekçi Mehmet tarafından haber verildi. Uzaklığı ve yüksekliği ziyaretine müsait değildi. Bir saat sonra yine rüzgârın uygun olmayışından dolayı Babıniyet isminde bir köyün önünde durmaya mecbur olduk. Bu köy kâgir binaları olan büyücek bir Türkmen köyüydü. Ahalisinden Haydar oğlu Zeynel Ağa isminde seksen yaşını geçmiş bir ihtiyar sohbet için yanımıza geldi ve oraların durumuna dair bize şu bilgileri verdi: "Buradan Musul'a karadan kırk sekiz saattir. Bu civarda Babıniyet'ten başka Türkmen köyü yoktur. Cizre'den buraya kadar birkaç Arap köyünden başka yetmiş kadar Yezidi köyü vardır. Bilal-i Habeşî Hazretleri'nin makamı denilen yerden her sene güz mevsiminde bir top sesi gelir. Topun şiddetinden bütün köyün evleri sarsılır. Topun sesinden başka dumanı da görülür. Tecrübemize göre bu duman hangi tarafa yönelik olursa o sene o tarafta bereketsizlik veyahut bir hastalık olur. Top sesi ve dumanı çıkan yerde, kaya içinde bir delik olduğu görülmüştür. Topun atılmasından sonra gidilip incelenince deliğin ağzı siyahlanmış görünür ve barut kokusu duyulur."

Zeynel Ağa'nın şu garip hikâyesini dinledikten sonra kendisiyle vedalaşıp saat ikide oradan hareket ettikse de Babıniyet'ten aşağı nehrin yatağı çok fazla taşlık ve kapılar

zor geçilirdi. Bir yandan da rüzgâr şiddetlendi. Dura kalka nihayet bir saat kadar ilerleyebildik ve akşam olduğundan bulunduğumuz noktada geceledik. Biz ise bütün gün yol aldıktan sonra gece Eski Musul dedikleri yerin alt taraflarında kalarak ertesi gün Musul'a girebileceğimizi hesap ve tahmin ediyorduk. Halbuki durduğumuz yerden Eski Musul'a daha beş saat istermiş. Artık yeni Musul'a hak eriştire! Doğrusu bu mevsimde kelek seyahati güzel şeymiş!

Ertesi sabahı saat beş sularında hareket ettiğimizi yattığım yerden hissettimse de tembellik edip kalkmadım. Beş dakika geçer geçmez yatağımdan odanın tavanına kadar fırlayıp yine yatağıma düştüm. Meğer bir kapıdan geçiyormuşuz, ama bu kapıdan geçmek değil yardan uçmaktı. Yine suyun yüzüne birkaç tulum saçtık. Kelekçinin biri yüzerek gitti topladı. Saat on bire doğru Eski Musul denilen bir Arap köyünün önüne geldik. Bu Eski Musul, Hazreti Ömer'in (r.a.) halifeliği zamanında imar edilmiş olan Hadîse adlı şehirdir. Sağlam ve korunaklı, fakat terk edilmiş bir kalesi vardır. Nehir boyu eski şehrin harabeleri görünüyorsa da bu harabeler adi duvar yıkıntılarından ibarettir.

Saat üç sularında sol yakada iki süvari gördük. Bunlar keleğe seslendiler ve Musul'dan karşılamaya gönderildiklerini ve iki günden beri oralarda dolaşıp bizi beklemekte olduklarını bildirdiler. Burası karaya çıkmaya uygun olmadığından kendilerine geri dönmelerini bildirdik, biz de kelekle yolumuza devam ettik. Bir saat ilerde sol yakada temeli tamamıyla suyun içinde üçgen şeklinde bir bina kalıntısı göründü. Bugünkü durumunun temel duvarı üzerine bir sıra dizilmiş taşlardan oluşmasına bakılırsa yapılırken bırakılmış bir binaya benzer. Taşlar ikişer arşınlık küpler halinde gayet büyük ve beyaz mermer olup kolaylıkla taşınır şeyler değildi. Bu kalıntının ne olduğunu ve ne zamandan kaldığını öğrenemedim. Biraz daha ilerlediğimiz sırada ortalığı fena bir koku sardı. Yine kükürtlü bir madensuyu kaynağına yaklaştığımız anlaşıldı. Daha sonra bir kenarda durup geceledik ve bütün gece kükürt kokusundan rahatsız

olduk. Eski Musul'dan beri nehir boyu sık sık Arap köyleriyle mamurdur.

Ekim'in beşi Pazartesi sabahı şafaktan evvel keleğe yol verip sağ yakada kükürtlü su kaynağının bulunduğu Humeydat köyünün ve saat yedi sularında sol yakada Karakoyun isminde ve adeta kasaba tarzında büyükçe bir köyün önünden geçtik. Biraz daha ilerde yine sol kolda Reşidiye dedikleri yerde bir iki çadır göründü. Musul Düyûn-ı Umûmiye müdürünün bizi karşılamak için oraya gelmiş olduğu haber verildiğinden yanaşıp karaya çıktık. Çadırlar Musul Redif Binbaşısı Süleymaniyeli İsmail Bey'inmiş. Bizi karşılayıp çadırında kahve ve şerbetle ağırladı. Oradan keleği Musul'a gönderip biz de Müdür Efendi'yle beraber hayvanlara binerek karadan yola çıktık ve iki saatte Musul'a vardık.

Musul

Elli bine yakın nüfuslu ve vilayet merkezi olan Musul şehri, Dicle Nehri'nin sağ yakasındadır ve memleketin büyük bölümü kale içindedir. Kalenin nehir üzerine açılan kapısının önünde bir yakadan diğer yakaya duba üzerinde bir ahşap köprü vardır. Musul'a gelen kelekler köprüye yanaşır ve nehir yolcularıyla kara yolcuları bu köprüden geçerek şehre girerler. Şehre girilince gayet kalabalık bir meydancık görülür ki memleketin çarşısı ve pazar yeridir. En büyük dükkânlar kahvehanelerdir. Ve her zaman tıklım tıklım doludur. Şehir tarafındaki kale duvarının üzeri bile boydan boya kahvehanedir. Çarşı dükkânları yalnız dükkân sahibinin sığabileceği kadar bedesten dolabı[1] gibi küçük ve içlerindeki mallar vesaire o oranda azdır. O küçük dükkânlarda satılan eşyadan çok dükkâncıların başlarına sardıkları oldukça büyük abani sarıklar insanın gözüne çarpar. Hele bazı dükkânın içindeki eşyaya oranla sahibinin sarığı elbette daha kıymetlidir.

---

1 Mücevher, antika vb. kıymetli eşyanın satıldığı bedesten denilen üstü kapalı çarşılardaki küçük dükkân.

Şehrin kapısından bu pazar yerine girer girmez halkın gürültüsüne, itiş kakışına ve sesleri ayyuka çıkarcasına bağrışarak elleriyle kollarıyla yaptıkları hareket ve işaretlere bakıp birbirleriyle dövüşüyorlar zannettim. Bunların arasından geçip gitmekte tereddüt ederek yanımda bulunan Düyûn-ı Umûmiye müdürüne, “Kavganın içine girmesek,” dedim. Müdür Efendi tebessümle bu gürültünün kavga olmadığını, birbirleriyle sohbet ve alışveriş ettiklerini bildirdi.

Musul köprüsünün karşı yakaya eriştiği noktadan ilerde, karada büyük ve yüksek bir kâgir köprü daha vardı. Karada böyle sağlam ve muntazam bir köprü bulunmasının sebebini sordum. Sular yükseldiği zaman karşı yakada görünen düzlük su altında kalarak gidiş geliş zorlaştığı için Namık Paşa’nın Bağdat valiliği sırasında inşa edilmiş olduğunu öğrendim.

Hükümet konağı şehrin dışında ve alt başında, Dicle üzerinde büyük ve ahşap bir binadır. Hükümet dairelerini ve memurlarını tamamen aldıktan sonra fazla kalan kısmı valilerin harem dairesidir. Bu konak İnce Bayraktaroğlu Mehmet Paşa zamanında kapı altı[1] cerâiminden [ceremelerinden] yapılmış. Çevresinde de Asâkir-i Şahane kışlası vardır.

Musul’a vardığımda doğruca hükümet konağına giderek Vali Tahsin Paşa’yla görüştüm. Hükümet memurlarından Merkez Mutasarrıfı Hamdi ve Mektupçu Muhtar beyler, Defterdar Nazif Efendi, Adliye Müfettişi Hafız Rüştü Efendi, Bidayet Mahkemesi Ceza Reisi Naci Efendi eski ahbaplarımdan oldukları için hepsiyle birden orada buluştuğuma memnun oldum. Vali Paşa bu fakiri öğle yemeğine alıkoydu. Hükümet konağından çıkıp Kumandan Paşa’yla da de görüştükten sonra memleketle hükümet konağının arasındaki açıklıkta ve nehir kenarında çadırlarımı kurup yerleştim.

---

1 Kapıaltı hasılatı, Tanzimat’tan evvel eyalet valileriyle sancak beylerinin aldıkları hasılatın bazılarına verilen addır. “Tayyarat” da denilen bu hasılat tahsiliye, cinayet erbabından alınan cereme, voyvodolarla Kürt aşiretleri ümerasının verdikleri maktu vergi ve mutat hediyelerden ve müteferrik rüsumdan ibaretti. (Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, s. 167, MEB, 1993.)

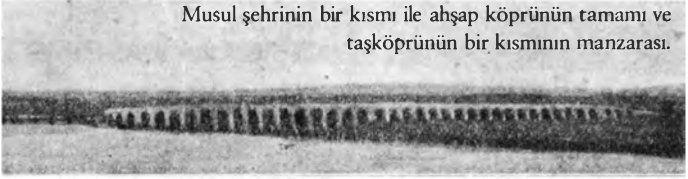
Keleklerimiz Diyarbekir'den Musul'a kadar tutulmuş ve bu nedenle burada işleri bitmişti. Bizi Bağdat'a kadar götürmek üzere on liraya başka iki kelek sipariş ettim. Diyarbekir'de yaptırmış olduğum oda kendi malım olduğundan yeni keleklerin birisine konmak üzere karaya çıkarttım.

Musul'a varışımın ertesi günü hamama gittim. Adi kara taştan ve karasakızdan[1] yapılmış bir hamamdı. Zaten aydınlık alacak tepe camları çok az olduğundan içerisi zindan gibi karanlık ve tellakları kır sakallı Araplardı. Hamamın içindeki iki küçük kurnayı benden evvel gelenler zapt etmiş olduklarından tellak bir kova içinde su getirerek başımı yıkamaya ve vücudumu da başım gibi sabunladıktan sonra bazen açık elleriyle "şap" ve bazen yumruklarıyla "güm" diye vurarak Arap havası usulünde sırtımda darbuka çalmaya başladı. Layıkıyla yıkanmanın mümkün olmadığını anlayıp hemen birkaç tas su dökündüm çıktım. Soğuklukta kurulandığım sırada bir nargileyle kahve istedim. Hamamcılar şaşkınlıkla birbirinin yüzüne baktılar ve nargileyle kahve yerine yanıma bir ocak yelpazesi getirip koydular. Meğer Musullular hamamdan çıkar çıkmaz Dicle üzerindeki yüksek kahvehanelere giderek nargile ve kahvelerini orada içerlermiş. Hamamda müşterilere ocak yelpazesinden başka bir şey vermiyorlar.

Hamamdan çıktıktan sonra memleketi gezdim ve Cami-i Kebir Şeyhi Mehmet Efendi isminde tanınmış bir kişiyle görüştüm. Zarif ve mübarek bir adamdı. Şehrin evleri tuğladandır. İçlerinde kapı ve pencere söveleri mermerden yapılmış düzgün ve sağlam binalar bulunur. Musul ahalisinin zengin takımı fes üzerine ince abani sarık sarar ve boy

---

1 Zift.

Musul şehrinin bir kısmı ile ahşap köprünün tamamı ve taşköprünün bir kısmının manzarası.

kürkü veya cübbe ve şalvar giyer. Orta sınıf başlarına sarı ipek kefiye sarıp arkalarına maşlah giyer. Aşağı takım pamuk ipliğinden maviyle beyaz veya kırmızıyla beyaz renkte satrançlı dokuma mendil ve agel[1] kullanır. Arapların cim[2] harfini kef[3] gibi telaffuz ettikleri bilinirse de bu bölgenin ahalisi kef ve kaf[4] harflerini cim gibi telaffuz ediyorlar. Mesela karyeye[5] "carye", kebir[6] yerine "cebir" ve bakir kelimesine "bacir" diyorlar.

Çadırımıza döndüğümüzde Vali Paşa ziyaretimize geldi ve fakiri beraber alıp akşam yemeğine konağına götürdü. Ertesi Çarşamba günü Merkez Mutasarrıfı Hamdi Bey'le beraber hayvanlara binip Musul'un karşı yakasındaki meşhur Ninova harabesiyle o civarda gömülü olan Yunus (a.s.) Hazretleri'nin mezar-ı şeriflerini ziyarete gittik. Büyük Ninova harabesinin eski eserleri araştıranlar tarafından açılmış bir kısmında mermerden bir bina avlusunun duvarlarındaki barölyef denilen kabartma şeklinde kazılı resimlerle bir kapı önünde yine mermerden iki aslan vardı. Ondan başka görecek bir şey yoktu. Harabe çok geniş olup büyük kısmında araştırma ve kazı yapılmamıştır. Hazreti Yunus'un (a.s.) türbeleri Ninova harabesinin karşısındaki Baura isminde bir köydeydi. Ziyaretten sonra şehre döndük. Memleket içinde büyük peygamberlerden Şit, Danyal ve Cercis (a.s.) Hazretleri'nin mezarlarını ziyaret ettik. Ertesi gün Musul'dan hareketim kararlaştırıldığından bu ziyaretlerden sonra hükümet konağına giderek Vali

1 Erkek başörtüsünün üstüne başın etrafına gelmek üzere geçirilen kumaştan burma çember.
2 Osmanlı alfabesinin altıncı harfi, "c".
3 Osmanlı alfabesinin yirmi beşinci harfi, "k, g, ğ, n".
4 Osmanlı alfabesinin yirmi dördüncü harfi, "k".
5 Köy.
6 Büyük.

Paşa'yla veda töreni yapıldı. Süleymaniye mutasarrıflığından ayrılarak Dersaadet'e dönmek üzere o gün Musul'a gelmiş olan Kevâkibîzâde Ataullah Efendi'yle[1] tanıştım.

Ekim'in sekizi Perşembe günü saat dokuz sularında fakiri uğurlamaya gelen ahbaplarla vedalaştıktan sonra yeni keleklerle Musul'dan hareket ettik. Bu kelekler de yine yüz ellişer tulumluydu, ama tulumlar tam şişirilmiş olduğu için evvelki keleklerin iki katı büyüktü. Bağdat'ta kereste bulunmadığından bu havaliden gönderilir. Bu nedenle kelekçilerimiz Bağdat seyahatinden faydalanarak biraz kereste götürüp satmak üzere keleklerin üstüne çalı çırpı yerine düzgün tahtalar döşemişlerdi.

Musul'dan açıldıktan sonra hükümet konağının alt tarafında bir adet hurma ağacı göründü. Arabistan'a özgü olan bu tatlı meyveli zarif ağaç bu havalide bol değildir. Musul'dan aşağı iki kıyı birçok Arap sarife ve çadırlarıyla dolu ve şenliklidir. Arap köylerinden başka ara sıra binaları kâgir büyük köyler vardır. Buralarda nehir boyu görülen bostanlarda kavun karpuzdan ziyade bal kabağı görünüşünde gayet büyük helvacı kabağı olur. Ondan başka çok miktarda acur yetiştiriyorlar. Acurlar mübalağasız asma kabağı büyüklüğünde oluyor.

*

Arapların tarlalarını sulamak için nehir boyu yaptıkları ve kullandıkları su dolapları tarif etmeye değerdir. Şöyle ki: Kıyıda nehrin yatağından başlayarak bazen yarım daire ve bazen kule gibi daire şeklinde tuğladan bir kuyu yaparlar. Yüksekliği zeminin yüzeyinden bir miktar yüksektir. Bu kuyu duvarının karada bulunan kısmında, yani arkasında toprağı kazıp sekiz on arşın boyunda hafif bir yokuş oluştururlar. Bu yokuşun üst başı kuyunun yüksekliği hizasında olup alt başı toprağın içine doğru iner. Kule şeklinde olan kuyunun ağzına kiriş şeklinde bir ağaç koyarak bu ağaca sulanacak arazinin genişliğine ve miktarına göre birden beşe

---

1 Bu kişi bugün Bağdat valisidir. (Yazarın notu)

altıya kadar makaralar takarlar. Bu makaraların her birine dana ve inek tulumundan büyük kırbalar asılıdır. Her kırbanın ipini birer öküz veyahut beygir çeker. Yani ipin ucu hayvana bağlı olduğundan hayvan yokuşun üst başına çıkınca kırba suya inip dolar ve hayvan yokuşun alt başına indiğinde kırba yukarı çıkıp suyu boşaltır. (Araplar arasında ekili arazi miktarının su dolaplarında bulunan kırbalara göre hesap edilmesi âdettir. Mesela, "Tarlası şu kadar bekreliktir," derler. Bekre kelimesininse makara demek olduğu malumdur.) Su çekilirken bu makaralar adeta gemilerin makaraları veyahut kuş cıvıltısı gibi ince ve süratli bir ses çıkarır ve garip biçimde hepsinin sesi ve ahengi birdir.

*

Musul'un üst tarafında olup daha önce bahsedilen Humeydat köyündeki kükürt kaynağının kokusu her zaman batı rüzgârıyla Musul'a kadar geldiği gibi alt taraftaki Hamam-ı Ali veyahut Hamamü'l-Alil denilen kaplıcanın kükürt kokusu da doğu rüzgârıyla gelir. Bu nedenle Musul'da daima kükürt kokusu eksik değildir. Saat iki sularında işte bu Hamam-ı Ali'nin önünden geçtik. Binası Bühtan bölgesinde gördüğümüz kaplıcanın aynıydı. Fakat her sene haziranda bu hamama etraftan birkaç bin kişi gelirmiş. Halbuki hamamın binasından başka etrafında hiçbir bina yoktu. Bunca nüfus çadır altında barınmaya ve azıklarını birlikte getirmeye mecbur olduklarından hastaların sudan bekledikleri faydayı çadır altlarında kuru ekmek yiyerek çektikleri sefalete feda ettikleri anlaşılıyor.

Akşamüstü Nemrut Köprüsü denilen yere geldik. Bu köprünün gövdesi olmayıp nehrin bir yakasından diğer yakasına kadar su içinde görülen bir duvar temelinden ibarettir ki vaktiyle araziyi sulamak için suyu yükseltmek üzere yapılmış bir setin yıkıntısı olduğu anlaşılıyor. Mevsim gereği suların azlığından bir arşın yüksekliğinde şelale oluşturuyordu. Tehlikesizce geçilir bir yerinden taşlara sürterek geçtik ve yarım saat ilerde bir kenarda durup geceledik. O gece şiddetlice bir sıtma beni rahatsız etti.

Ertesi sabah erkence hareket edip iki saat ilerde Avine dedikleri yere geldik, burada da Nemrut Köprüsü gibi bir şelale vardı. Bu şelale diğerinden daha önemli ve tehlikeli olduğundan keleği bir kenara yanaştırdılar ve eşyanın bir kısmıyla beni karaya çıkardılar. Akşamki sıtma tekrar ettiği için yürümeye gücüm olmadığından kelekçinin biri beni sırtına alıp şelaleden öteye, keleğin yanaşacağı yere götürdü. Gerçekten geçit yeri pek yüksekti. Kelekler suyun içine girercesine alt üst olarak geçtiler. Bu sırada bir şişe madensuyuyla aşçının ocak üzerinde bıraktığı bir et tenceresi nehre düştü. Hamdolsun başka ziyanımız olmadı.

Saat on birde sol yakada Zap Suyu'nun nehre döküldüğü yerden, üç buçuk sularında sağ tarafta Sultan Abdullah dedikleri köyün önünden ve saat beşte Menkübe isminde ve güneş battıktan sonra da Ceber isminde büyükçe iki köyün önünden geçtik. Sultan Abdullah meşhur velilerdenmiş. Türbesi köyün yüksek bir yerinde görünüyordu. Nehir boyu bu köylerden başka sık sık Arap sarife ve çadırlarıyla ve birçok kükürtlü madensuyu kaynaklarıyla doluydu. O akşam günbatımının peşinden ay hilal biçiminde göründü, ertesi Cumartesi günü bin üç yüz üç hicrî senesinin muharreminin birinci günüydü.[1] Akşam yemeği için durmadık. Mutfak keleği bize yaklaşıp yemeğimizi verdi, hem yemek yiyip hem de yolumuza devam ettik ve gece saat dokuzda bir kenara yanaşıp kaldık.

Ertesi gün erkence hareketle iki kıyı boyu birçok Arap köylerinin önünden akıp giderek saat üç buçukta Musul'a bağlı ve sağ yakadaki Şerkât Kalesi denilen bir nahiye merkezine geldik. Bu kale han şeklinde dört köşe bir binadır. İçinde bir miktar asker vardı. Ardından Hanuka isminde büyücek bir köyün önünden geçtik. Ondan sonra önemli bir şey göremeden gece saat ona kadar gittik.

Ertesi Pazar günü saat dokuz sularında Aşağı Zap Suyu'nun Dicle'ye katıldığı yerden geçtik. Kerkük içindeki

---

1 10 Ekim 1885.

Altınköprü kazasından geçtiği için bu suyun bir ismi de Altınköprü Suyu'dur. Bir saat ilerde Hemrin Dağı göründü. Bu dağın silsilesi nehrin sağ tarafından başlayarak bir iki saatlik mesafeden sonra sol tarafa geçip Hanekin civarında Kale-i Zeynan denilen yerden itibaren İran sınırını teşkil eder. Ammare hizasında İran sınırından içeri girerek Huzistan bölgesinde Şattü'l-Camus adlı bataklıkta son bulur. Hemrin Dağı'nın sol tarafındaki kısmının başlangıcına Makhul Dağı derler.

Saat on iki sularında dağın yamacında Cabbar Kalesi isminde bir harabe göründü. Daha ilerde nehir kenarında birkaç köylü Arap, bizim keleği görür görmez feryat ve figana başladılar. Ne istediklerini sordum. Şammar aşiretinden adamların bir gün evvel köylerini basıp soyduklarından bahsederek, şikâyetçi olup yardım istediklerini anladım. Biçare şikâyetçilere bu konuda yardım edebilmek gücümüzün üstünde bir şey olduğu için kendilerine hükümete başvurmalarını tavsiye ederek yolumuza devam ettik.

Buradan aşağı kıyı boyu birçok katran ve neft kaynakları vardır. Suyun yüzü adeta yağlanmış gibiydi. Bir müddetten beri sol tarafa geçmiş olan Hemrin Dağı kıyıdan uzaklaşmaya başladı. Nehrin iki tarafı basit ve ince yapraklı çamlık gibi bir tür çalılıktı. Arap köyleri de azaldı. Ara sıra çalılıkların içinde yaban domuzları görünüyordu. Gece saat ona kadar gittik. Çalılıklardan yakacak toplayan Arapların akşamdan sonra kıyı boyu yakmakta oldukları ateşler suya aksederek Boğaziçi'nin ateş balıkçılarını andırıyordu. Gece bir kenarda kaldık. Buralarda çakal pek çok olduğundan bunların sabaha kadar "Aaaay" diye bağırmaları bize uyku uyutmadı.

Ertesi sabah hareket etme zamanı geldiği halde keleklerin hareket etmediğine şaşırarak odadan dışarı çıkıp durma nedenimizi öğrenmek istedim. Meğer orada odun kesen Araplardan kelekçilerimiz bir iki hemşeri bulup sabah keyfi sohbete dalmışlar. Ses çıkarılmasa hiç hareket etmek arzusunda değillerdi. Kendilerine bir zılgıt vererek yerlerinden kaldırdım ve saat yediye doğru hareket edebildik.

Bir saat kadar ilerde ve Tikrit'e dört saat uzaklıkta olan bir yerde nehrin suyu çekildiğinden karaya oturup kalmış bir vapur göründü. Böyle boş yerlerde medeniyet işareti olan vapurun görülmesi doğrusu hoşuma gitti. Dicle üzerinde yalnız Basra'dan Bağdat'a kadar vapurlar işlediği bilinirse de böyle Musul civarına kadar vapur geldiğini bilmezdim. Acaba hangi kumpanya malıdır, Nehir İdaresi vapurlarından mıdır diye düşünmekteyken vapur keleğimizi görünce bandırasını çektiğinden İngilizlerin bir beylik gemisi olduğu anlaşıldı. Tam vapurun hizasına yaklaştığımızda kaptanı bir çifte kürekli sandala binerek yanımıza geldi. Hal hatır ve haber sorup sohbete başladı. Adamcağız postasız ve telgrafsız boş bir yerde kalarak dünyanın durumundan vaktinde haberdar olamadığı için geçen keleklere böyle yanaşarak haber soruyordu. Bizse yirmi günden fazla nehir üzerindeydik verecek taze haberimiz yoktu.

Karşılık olarak kendisine sorular sorarak vapurun Komet isminde Hindistan Donanması'na mensup ve İngiltere devletinin Bağdat Genel Konsolosu'nun maiyetinde görevli bir stasyoner olduğunu, ilkbaharda suların yükselmesinden faydalanarak Bağdat'tan hareketle gemicilere idman ve talim için oraya kadar gelmişlerse de birdenbire suların çekilmesinden dolayı vapurun oturup kaldığını ve suların yükselme zamanı vapur yüzmeye başlayınca Bağdat'a döneceğini öğrendim. Kaptan kır sakallı ve kırmızı yüzlü, bünyesi kuvvetli ve dayanıklı bir adamdı. Besbelli işsiz güçsüz beş buçuk ay bu şekilde çölde hava değişikliği ve dinlenmek kendisine yaramıştı. İngilizce ve Almancadan başka dil bilmiyordu. Kendisiyle vedalaştıktan sonra yolumuza devam ettik.

Yanımızda hiç deniz ve deniz taşıtı görmemiş Diyarbekirli bir kâtiple bir de hizmetçi vardı. Ben kaptanla sohbet ederken vapura hayretle bakmaktaydılar. Kaptandan ayrıldıktan sonra bunlar etrafımı alıp sorguya başladılar: Bu vapur neyle yürür? Ateşi neresinde yanar? Kamarası hangisidir? Arkasındaki keskin tahta (dümen) nedir? Sandal kadar mı gider?

Akıntı yukarı suyu nasıl çıkabilir? Sorularına bir saat cevap vererek vakit geçirdim.

O aralık sağ tarafta yüksecik bir yerde türbe şeklinde bir bina göründü. İmam Kerim Türbesi diye bilinen bir ziyaret yeriymiş. Aşağı doğru yine Arap köyleri görülmeye başladıysa da Musul civarı gibi sık değildi. Bu köylerin tarlalarında darıdan başka ekin olmadığına bakarak ahalisinin serçeden korkar takımdan olmadıkları anlaşılıyor. Bununla beraber her tarlada çalıdan yapılmış yüksecik birer çardak var. Üzerlerinde birer Arap ayakta durarak sabahtan akşama kadar kuşları ürkütüp kovuyor. Canlı korkuluk!

Sa'du Mağarası

Tikrit'e bir saat kala sağ kolda mağara gibi bir yer göründü ve hemen zaptiye tüfeğine, kelekçiler çakmaklı köhne tabancalarına sarılıp silah atacak gibi davrandılar. "Ne var?" diye sordum. Zaptiye, "Buraya Sa'du Mağarası derler, lanetli bir yerdir. Sa'du bir kötü cindir ve bu mağarada oturur. Yolcular geçerken silah atmayacak olurlarsa mutlaka başlarına bir felaket gelir," dedi. "Barutun icadından evvel yolcular ne yapardı? Böyle münasebetsiz fikirden vazgeçin. Boş yere barut ve kurşun harcamayın. Özellikle kurşunun çölde birine tesadüf etme ihtimali vardır," diyerek bunlara silah atmayı yasakladım. Yarım saat geçer geçmez çöl tarafında hava birdenbire karardı. Rüzgâr kasırga gibi çölden öyle toz kaldırmıştı ki baktıkça dehşet veriyordu. Kenara dar varabildim. Bora başladı. Hiç böyle şiddetli bora görmedim. Kelekçiler keleği sahile bağlar bağlamaz maşlahlarını başlarına çekip yüzüstü yere yattılar ve bora geçinceye kadar başlarını kaldırmadılar. Bu hal yirmi dakika kadar devam ettikten sonra hava açıldı. Fakat rüzgârın şiddetinden nehirde oluşan dalgalar keleği sudan bir metre kadar karaya çıkarıp çakılların üstüne oturtmuş ve çölden gelen kumlar yerde yatan kelekçileri adeta toprağa gömülmüş gibi örtmüş

ve odamın içini doldurmuştu. Büyük zorluklarla keleği suya indirdik ve bir saat kadar dolan kumları temizlemekle uğraştık. Yüzümü yıkarken sakalımdan bıyığımdan adeta çamur akıyordu. Yanımız sıra gelmekte olan bir zahire keleği parçalanıp yirmi çuvaldan fazla buğday nehre gitti.

Kendimize çekidüzen verdikten sonra yolumuza devam sırasında zaptiyeyle kelekçiler çekişmeye başladılar ve kavganın ucunu bize ulaştırdılar. Meğerse bu dehşetli bora Sa'du'nun başının altından çıkmış. Çünkü silah atılmasına müsaade etmemişim!

Gerçekten şu boranın tam Sa'du Mağarası'nı geçer geçmez ortaya çıkması kelekçilerle zaptiyenin inancını kuvvetlendirecek garip tesadüflerdendi. Artık heriflere ne söylesem, ne delil göstersem fayda etmeyecek ve bundan böyle zan ve inançlarına asla zarar gelmeyecek. Dikkate değer olan şurası ki bu olayı her gittiğimiz yerde anlatarak kendileri gibi Sa'du'ya inananların fikirlerini kuvvetlendirecekler ve daha garibi şu ki beni de şahit gösterecekler!.. Bunlara, "Yanımız sıra gelen buğday keleği mağaraya silah atmıştı. Niçin paralanıp bizden fazla zarar gördü?" diye savunmak istedimse de kelekçilerin biri, "O kelek de bizim kötülüğümüze uğradı," diye sertçe cevap vererek keleğin hasarından dolayı adeta manevi sorumluluk altında bulunduğumu anlattı. Azıcık daha konuşsam zahire keleğinin hasarını karşılamak zorunda olduğumu iddiaya kalkışacak! Kabahatli gibi boynumu büküp sustum.

Tikrit

Saat beşe doğru Tikrit'e vardık. Tikrit, Irak'ın en eski ve tarihçe meşhur şehirlerindendir. Bugün Bağdat vilayetine bağlı Samarra kazasında bir küçük nahiye merkezidir. Memleket bir sırt üzerinde ve evleri kerpiçtendir. Yanında harap bir kaleyle birkaç hurma ağacı görünüyordu. Halkının çoğu Kerkük ve Erbil taraflarından gelmiş oldukları için Türkçe konuşurlar. Reji memuru keleğimize geldi görüştü. Ondan

başka memur yüzü görmedik. Galiba bunun da gelişi tütün araştırması içindi, ama cesaret edemeyip gelişine adi ziyaret görünüşü verdi. Orada durduğumuz sırada hizmetkârlarımızdan Diyarbekirli Ohan, bir aralık çay pişirirken ispirto lambasını devirdi. Az kaldı keleği tutuşturacaktı. Kelekçilerle zaptiye bu kazayı da Sa'du'ya yorarlar diye korkumdan Ohan'ı şiddetle azarlayarak ağız patırtısıyla heriflerin fikir belirtmelerine meydan vermedim.

Gece saat on birde Tikrit'ten hareket ettik. Ertesi Çarşamba günü saat altı sularında sol tarafta Dûr köyünün önünden geçtik. Köyde bir iki kubbeli binayla bir minareli cami görünüyordu. Bu kubbeli binaların biri Muhammed el-Dûr ibn-i Seyyid Kazım Hazretleri'nin türbesi ve köyün Dûr ismiyle isimlendirilmiş olması da bundan dolayıymış. Köyün kenarında sekiz on hurma ağacından oluşan bir ormancık vardı. Bir hurma ağacı Musul'da ve bir iki tanesini dün Tikrit'te görmüştüm. Bugün de burada topluca bir orman halinde görerek gayet göz alıcı buldum.

Samarra[1]

Yarım saat ileride ve sol yakada Eski Bağdat denilen ve Abbasi halifeleri zamanında gelişen Samarra'nın harabeleri görünmeye başladı. Buradan Samarra'ya kadar sekiz on saatlik mesafe, nehir boyu ve içerilere doğru çöl tamamen harabeyle doludur. Bu harabelerden Eski Bağdat'ın büyüklüğüne ve dört milyona yakın nüfusu olduğuna dair tarihin verdiği bilginin doğruluğu anlaşılıyor. Biraz ileride ayakta kalmış büyük duvarlar göründü. Harabelerin hepsi adi sarı toprak tuğladandır. Mermer ve başka tür taştan ve özellikle mimari sanatından iz bulunmaması Abbasi halifelerinin zihnimdeki kudretli ve büyük şöhretini küçülttü. Birkaç saat evvel Samarra'ya yaklaştığımız kelekçiler tarafından haber

---

1 2007 yılında UNESCO Dünya Mirası Sit Alanı kabul edilmiştir.

verildiği sırada zihnimde hazırladığım şairane hayaller bu harabelerin görünmesiyle birlikte sabun köpüğü gibi sönüp kayboldu.

Samarra'ya yakın bir yerde ve sağ tarafta Kale-i Âşık isminde bir kale kalıntısı ve sol yakada Kasr-ı Maşuka isminde üçgen şeklinde bir köşk kalıntısı vardı. Bunlar zaman içinde yolcuların dilinde birtakım hikâyelere neden olmuştur. Şöyle ki: Emirlerden birinin kızına derebeyinin biri âşık olmuş, fakat evlilik ümidi kesildiğinde kızın oturduğu köşke karşı nehrin karşı yakasında bir kale yaparak oradan hasımlığa kalkışmış. Bir rivayette de seçkinlerden birinin gözde cariyelerinden birine bir fakirin gönlünü kaptırmasından dolayı cariyenin oturduğu kasrın karşısına sözü edilen kale yapılıp cesur âşık oraya konulmuş.

Saat dörtte Samarra'ya vardık. Samarra her ne kadar kaymakamlık merkeziyse de bir iki yüz haneli bir köyden ibarettir. Ticaret, sanat ve hatta ziraat gibi şeylerden mahrumdur. Orada defnedilmiş olan İmam Ali el-Hadi ve oğlu Hasan el-Askeri Hazretleri'yle İmam Ali el-Hadi'nin kız kardeşi Halime Hatun'un ve Hasan el-Askeri'nin eşi Nergis Hatun'un türbeleri Şiilerce en büyük ziyaret yerlerinden olduğu için her sene çok sayıda ziyaretçi gelip gider. Bu nedenle Samarra ahalisi hancı tavuğu gibi yolcuların artıklarıyla geçinir. Hatta kelekten çıktığımız sırada birtakım esnaf dükkân ve terazilerini bırakarak önümüze koşup el açtılar.

İmamların gömülü oldukları türbe olağanüstü süslü olduğundan öyle bir köy içinde garip bir tezat oluşturuyordu. Türbenin binası büyücek bir cami kadardır. Kubbesinin üzeri kurşun yerine tamamen altın kaplama tuğladır. Birkaç saatlik mesafeden güneş gibi parlak görünür. İçi Hint ve İran işi en zarif ve güzel mimarlık sanatıyla o derece süslenmiş ve işlenmiştir ki görene hayret verir. Türbenin civarında yine o büyüklükte bir cami vardır. Bunun da kubbesiyle beraber dış duvarları çeşitli renklerle rengârenk çini dediğimiz kâşîden[1]

1 İran'ın Kaş şehrinde yapılan bir tür çini.

yapılmıştır. İçinde İmam Mehdi'nin saklandığı ve kaybolduğu kuyu vardır.

Ziyaretten sonra kasaba dışına çıkarak Abbasi halifelerinden Mu'tasım Billah'ın yaptırdığı Cuma Camii'nin[1] harabesini gezdim. Bu cami mübalağasız yirmi bin kişi alabilecek büyüklüktedir. Üzeri açık olarak yapılmış dört duvardır. Duvarları da daha önce tarif ettiğimiz tarzda tuğladandır ve bugün ayaktadır. Cami-i şerifin yakınında on beş yirmi metre kadar yükseklikte kelle şekeri biçiminde ve şerefesiz bir de minaresi vardır. Bunun üzerine çıkmak için merdiven yerine minarenin dışına sarmal bir yol yapılmıştır.

Samarra'da bulunduğum sürede kazanın kaymakamıyla tahrirat kâtibi bu fakire eşlik ve rehberlik ettiler. Akşamüstü ezan vakti yemekten sonra Samarra'dan hareket ettik. Buradan aşağı nehrin yüzü Bağdat'a bostan ve zahire taşıyan keleklerle doluydu. Bütün gece durmayıp yolumuza devam ettik.

Ertesi Çarşamba sabahı Han-ı Mızrakhi dedikleri yerin hizasına geldiğimizi haber verdiler ama burası haritada gösterilmediğinden bulunduğumuz noktayı tahmin ve hesap edemedim. Saat iki sularında Şatt-ı Edham suyunun ağzına gelip olduğumuz yeri haritada buldum ve Samarra'dan beri epeyce yol aldığımızı anladım.

Nehir boyu iki kıyıda daha önce tarif ettiğimiz Arap köyleriyle su dolapları sıklaşmaya başladı. Bu köylerden birtakım kadınlarla çocuklar, satmak üzere başlarına bir kap içinde süt ve yoğurt alıp suda yüzerek ve bazısı bir keçi tulumunu şişirip at gibi üzerine bindikten sonra ayaklarını kürek gibi kullanarak keleğimize geliyorlardı. Arap çocukları çoğunlukla bostan keleklerine musallat oluyorlar. Bunlardan kurtulmak için keleklerden bazen silah, bazen taş atıyorlardı. Yukarılarda rastladığımız bostan keleklerinde çakıltaşı yığını görerek safra almışlar zannederdim. Meğer bu taşlar keleğe musallat olan Arap çocuklarını korkutmak

---

1 Samarra Ulu Cami.

için savunma silahıymış. Ancak çocuklar silaha, taşa kulak asmıyorlar kelekten bir kabak olsun aşırmadıkça arkasını bırakmıyorlar.

Rüzgâr çıktığı için o gün Şatt-ı Edham'dan pek uzağa gidemeyerek ezan vakti bir kenarda durduk. Barometreden ve günbatımının gösterdiği belirtilerden rüzgârın devam edeceğini anlayıp kelekçilere haber verdimse de bu kehanete itimat etmediler. Gece keleğe yol verdiler. Fakat rüzgârın devamı tahmin gücümüzü kelekçilere tasdik ettirdi ve falcılıktan anladığıma kesinlikle inanarak içlerinden biri fal baktırmak arzusunu bile açıkladı. Bulunduğumuz nokta Bağdat'ın Hâsıl bölgesiydi. Gece mehtap gayet hoştu, ama rüzgâr odadan dışarı başımızı çıkarmaya ve kelekçiye fal açıp biraz eğlenmeye engel oldu.

Ertesi Perşembe sabahı ben daha uykudayken kelek hareket etmişti. Saat altı buçuk sularında akşamdan beri devam eden rüzgârın şiddetine direnmeye çalışan kelekçilerin şamatasıyla gözümü açar açmaz yorganımın üstünde bir fındık faresinin sıçrayıp gezdiğini görerek şaşırdım. Uğursuzun girmediği delik yok. Saat yedi buçukta Samarra'yla Bağdat'ın ortası sayılan ve nehrin sol tarafında bulunan Sindiye köyünün önüne kadar gelebildikse de rüzgârın şiddeti nedeniyle daha ileri gidemeyeceğimizi anlayıp orada durmaya mecbur olduk. İşte bu noktada Bağdat'ın meşhur hurma ormanları başladı. Bu ormanları seyrederek rüzgârın sakinleşmesini beklerken kelekçilerden biri, "Rüzgâr akşama doğru dursa bile ancak Pazar gecesi veyahut sabahı Bağdat'a varabiliriz. Halbuki Sindiye köyünden Bağdat'a karadan on bir saatlik mesafedir. Eğer isterseniz kara yoluyla gidebilirsiniz," deyince gerçekten bu köyden beygirler alarak karadan gitmeyi ve o geceyi yol üzerindeki köylerin birinde geçirerek ertesi Cuma sabahı Bağdat'a girmeyi hayırlı gördüm. Zaptiyeyle uşağın birini ve bir de gerek gece yolda ve gerek Bağdat'a vardığımızda derhal lazım olabilecek eşyayı beraber alarak Sindiye köyüne çıktım. Köyde ücretlerini peşin almadıkça hayvanları çıkarıp göstermediler. Mecburen paralarını ver-

dim. Bir de ne göreyim? Eğersiz palansız zayıf iki dolap beygiriyle iki merkepmiş! Bereket versin keleklerimiz henüz hareket etmemişti. Eşyalar arasında bulunan hayvan takımlarını çıkartarak artık hayvanların zayıflığına bakmayıp saat on bir buçukta Sindiye'den hareket ettim.

Köyden açıldıktan sonra nehrin sağ tarafında ve kıyıdan epeyce uzak bir yerde kubbeli bir bina göründü. Şeyh Cüneyd'in türbesiymiş. Ziyarete giden delileri iyileştirme özelliği olduğunu söylediler. Bu özellikte bir türbenin böyle çöl ortasında ve medeniyetten uzak bir yerde bulunmasından üzüntü duyulur!

Akşam ezanı vakti Cedide köyüne geldik ve bir han avlusunda çadır kurup geceyi geçirdik. Bütün gece rüzgârın şiddetiyle beraber hava öyle soğuktu ki tarif edemem. Bağdat gibi sıcak bir iklimde ve özellikle ekim başında böyle soğuk garip şeydi. Ertesi, Ekim'in on altısı Çuma sabahı şafaktan evvel zaptiyeyle uşağın nezle başlangıcı olarak sık sık aksırmalarından uyandım. Derhal bir ateş yaktırıp biraz ısındıktan sonra Cedide köyünden saat beş buçukta yola çıktık ve üç saat kadar birbirine geçmiş derecede yakın ve hurma ormanlarıyla çevrili köylerden geçerek gittik. Saat dokuza doğru Bağdat şehrine bir saat mesafesi olan ve nehrin sağ tarafında bulunan İmam Musa el-Kazım Hazretleri'nin türbe ve cami-i şerifinin dört adet minaresiyle biraz ilerde sol tarafta Bağdat şehrinin camilerinin kubbe ve minareleri hurma ağaçlarının arasından görünmeye başladı.

*

Bu seyahatnamenin Diyarbekir bölümünde bir parça açıklandığı üzere Bağdat'a gidenler mutlaka bir çıban çıkarırlar. Bu çıbana ortaya çıktığı memleketin ismiyle Halep çıbanı, Diyarbekir çıbanı, Bağdat çıbanı denildiği gibi Bağdat'ta bir ismi de hurma çıbanıdır. Altı aydan bir seneye kadar devam eder. Hurma çıbanı erkek ve dişi olarak iki çeşittir. Erkek olanı bir veyahut iki ve fakat büyücek olur. Dişisi adi kan çıbanları gibi küçük ve fakat çok sayıda olur. Küçük çocukların tabii ki derileri nazenin olduğu için yüzlerinde

çıkar. Bu nedenle Bağdatlıların veya çocuklukta Bağdat'ta bulunmuş olanların çoğunun yüzlerinde çıbanın bıraktığı iz görülür. Bu çıban büyüklerin tabii ki yüzlerinin derileri kalın olduğu için pek de yüzlerine musallat olmayıp ellerinde ve ayaklarında çıkarsa da bazen burnun ucu, ağzın kenarı ve alnın ortası gibi münasebetsiz yerlerde baş gösterdiği olur. Başka çıbanlar gibi bu hurma çıbanının şiddetli ağrısı sızısı olmaz. Çıktığı yerde evvela bir kaşınma hissedilir ve kaşınan yerin derisi beyaz, ince soğan zarı gibi kat kat açılmaya başlayıp nihayet bir yara halini alır. Bu yarayı her gün bir iki defa yıkayıp temiz tutmaktan başka iyileştirecek hiçbir ilacı yoktur. Bilinen süresini tamamlayana kadar devam eden iğrenç bir şeydir. Bu nedenle yüzde ve göze görünür bir yerde çıkmasını elbette insan arzu etmez.

Bağdat'a giden bir yolcu Bağdat şehrini ilk defa uzaktan gördüğü anda vücudunun hangi uzvunu hareket ettirirse çıbanın orada çıktığı güya denenmiş! Cedide'den hareketimizden sonra bu rivayet hatırıma geldi. Kâh alayla ve kâh inanacak gibi tereddüt ve şüpheyle istemsizce organlarımdan zararsız farz ettiğim sol kolumu çıban korkusuyla hareket ettirmeye başladım! Üç buçuk saat o derecede hareket ettirmişim ki Bağdat'ı gördükten sonra vazgeçmek istediğim halde tik olmuş gibi o gün akşama kadar ara sıra sol kolum hareket etti durdu ve iki ay sonra çıkardığım çıbansa sağ baldırımda zuhur etti!

Âzamiye

Saat onda nehrin sol yakasındaki Âzamiye kasabasına vardık. İmam-ı Âzam Ebu Hanife Hazretleri burada gömülü olduğu için kasabanın ismi Âzamiye'dir. Âzamiye'ye Dicle kenarından geldiğimiz için nehir üzerindeki köprünün, hurma ağaçları arasından İmam-ı Âzam Hazretleri'nin türbe ve cami-i şerifleriyle sol yakada İmam Musa el-Kazım Hazretleri'nin daha önce anlattığımız türbe ve cami-i şerifleri-

nin kubbe ve minarelerinin görünüşü fevkalade göz alıcıydı. Âzamiye'ye girip cami-i şerif önündeki meydana vardığımda hayvandan inerek tozumu toprağımı temizleyecek, bir türbeyi ziyaret etmek ve cuma namazını kılmak için abdest alacak bir yer aradım. Meydana bakan kapısı açık bir bina görüp içindeki ve pencerelerinin önündeki kalabalıktan han veya kahvehane zannederek içeri girdim. Meğer burası İmam-ı Âzam Hazretleri'nin türbedarı ve mütevellisi Numan Efendi'nin eviymiş. Kendisi gayet saygıdeğer, cömert ve kapısı daima açık olduğundan içerdeki kalabalık cuma nedeniyle türbeyi ziyarete gelen ahbaplarıymış. Ağaları bu fakiri kapıdan karşılayıp yukarı çıkardılar. Bulunduğum yerin neresi olduğunu henüz anlamadığım halde abdest alacak bir yer sordum. Kara sakallı ve başı imameli güleç ve nazik bir kişi yanıma gelerek, "Namaza daha vakit var. Galiba yoldan geliyorsunuz. Biraz istirahat buyurunuz, daha sonra abdest alırsınız, camiye de hep birlikte gideriz," deyince burasının han veya kahvehane olmadığını anladım. Mahcubiyetle özür dileyerek kim olduğunu ve nerede bulunduğumu sorduğumda kendisinin Türbedar Numan Efendi olduğunu ve evinde bulunduğumu söyledi, kahve ve nargile ikramından sonra üstümü başımı temizlemek ve abdest almak üzere beni başka bir odaya götürdü ve ardından hizmetçileri önüme bir tepsiyle mükemmel bir yemek getirdiler. Doğrusu bu kişinin şu gariban dostluğuna ve cömertliğine hayran ve minnettar oldum. Zira benim kim olduğumu bilmediği ve nereden gelip nereye gittiğimi henüz sorup anlamadığı halde sadece bir misafir diye değer verip ağırlamıştı. Öğle ezanı okundu. Camiye gidip cumayı kıldıktan sonra Numan Efendi türbenin kapısını açtı. Diğer ziyaretçilerle İmam-ı Âzam Hazretleri'nin mübarek mezarını ziyaret edebildim.

Bir minareli olan bu cami gayet ferah ve büyüktür. Sokağa ve meydana bakan iki tarafında yüksek demir parmaklıklarla çevrili büyücek bir avlusu ve bu avlunun iki büyük kapısı vardır. Türbe caminin bitişiğinde ve kapısı caminin içindedir.

Eski ahbaplarımdan ve Bağdat eski valisi Necip Paşa merhumun soyundan olup bir süredir kişisel işlerini düzenlemek için Bağdat'ta bulunan Necip Bey o aralık karşıma çıkarak bugün buraya varışımı tahmin ve hesap edip karşılamaya geldiğini söyledi. Kendisiyle birlikte bulunan Bağdat Düyûn-ı Umûmiye Nazırı Behçet Bey'le bizi görüştürdü. Şu iltifat ve gönül alışa minnet duyduğumu söyleyerek ve Numan Efendi'ye özel teşekkürlerimi tekrarlayıp veda ettikten sonra Necip ve Behçet beylerle bir arabaya binip yarım saatte Bağdat'a vardık. O gece Behçet Bey'in evinde misafir oldum.

Bağdat

Zevra ve Darü'l-islam isimleri verilen Bağdat şehrinin büyük kısmı nehrin sol yakasında kale içindedir. Küçük bir kısmı da nehrin sağ tarafındadır. Ara yerde dubalar üzerinde yapılmış bir ahşap köprü iki kıyıyı birbirine bağlar. Şehrin sol yakadaki büyük kısmına Ressafe ve sağ yakadaki kısmına Kerh derler. Ressafe'de iki belediye dairesi vardır. Kerh üçüncü belediye dairesi sayılır. Bağdat'ın kalesi memleketin büyümesine engel oluyor diye bundan yirmi beş otuz sene önce yıkılmış ve bugün kalenin temelleriyle burç şeklinde bir iki kapısı kalmıştır.

Diyarbekir kalesi memleketin büyümesine engel oluyor diye vaktiyle kale dışına bir hükümet konağı yapılmışken memleket yine eski halinde kalmış ve sonradan hükümet dairesinin eski yerine taşınmış olduğu daha önce yeri gelip anlatılmıştı. Bağdat kalesinin de yıktırılmasından beri otuz sene geçtiği halde bu çare şehrin büyümesine hizmet etmediği gibi halk arasında aşiretlerin eski zamanlardaki gibi kolaylıkla memlekete saldıracakları korkusunu yerleştirmiştir. Gerçi bu korkuya bugün yer yoksa da nehrin kabardığı zamanlarda şehrin arka tarafını istila eden suların memlekete girmesine önceleri kale engelken bunun yıktırılmasından dolayı bu tehlikeye bir kapı açılmıştır. Bir memleketin büyüme-

si ahalisinin çoğalmasına ve ahalinin çoğalması da ticaret ve zanaatın varlığına bağlıdır. Bu servet sebeplerine sahip olan bir şehir mutlaka büyür ve kale içinde bulunması büyümesine asla engel olmaz..

Bağdat'a nehir yoluyla gelinirken şehrin Ressafe denilen büyük kısmında ve nehir üzerinde evvela İran Şahı Nasreddin Şah merhumun 1870 tarihinde Bağdat'a seyahatleri sırasında kalması için özel olarak yapılmış olan Necibiye Kasrı, ikincisi Mekteb-i Sanayi, üçüncüsü hükümet konağıyla Müşiriyet[1] dairesi, dördüncüsü askeri kışla, beşincisi askeri lise ve peşi sıra iki kıyıyı birbirine bağlayan köprü ve köprünün alt tarafında gümrük dairesiyle Basra ve Bağdat arasında gidip gelen Osmanlı Nehir İdaresi ve Linç dedikleri İngiliz kumpanyasının vapurları ve daha aşağı doğru birtakım yalılarla kahvehaneler görülür. Nehrin sol yakasında ve Kerh denilen kısmında evvela bir mahalle ve peşinden hükümet konağının karşısına rastlayan Gureba Hastanesi'nin[2] büyük binaları, tersane dairesi ve köprüden aşağı hurmalıklar içinde mahalleler görünür.

Nehir boyu şehir yedi kilometre kadardır. Memleketin alt ve üst tarafları iki kıyı boyu saatlerce devam eden hurma bahçeleridir. Bu hurmalıklardan başka şehrin çevresinde ve içinde birçok portakal bahçesi de vardır. Limon ve portakal ağaçları çiçek açtığı zaman bahçelerin arasından geçerken gayet hoş bir çiçek kokusu insanın içini açar.

Bağdat'a benim geldiğim gibi Âzamiye'den kara yoluyla gelinirken hurmalıklar arasından geçen yoldan gidilip memlekete İmam-ı Azam kapısından girilir, bu kapı yıkılan kalenin parçasıdır. Kapıdan içeri girilince iki taraflı sırayla birçok kahvehaneden sonra Meydan-ı Şarkî denilen yere gelinir. Burada evvela göze çarpan kubbe ve minaresi ren-

---

1 Askeri komutanlık.

2 Bu binanın büyüklüğünden ve içinde hiçbir zaman on beş yirmiden fazla hasta bulunmadığından dolayı sonradan, yani Mustafa Asım Paşa'nın valiliği sırasında İmam-ı Âzam Kapısı dışına bir belediye hastanesi yapılarak adı geçen Gureba Hastanesi okula çevrilmiştir. (Yazarın notu)

gârenk kâşîden yapılmış büyük ve zarif Ahmet Paşa Cami-i şerifiyle sağ tarafta Tophane Dairesi'nin kapısıdır. Ondan sonra şehrin çarşı ve mahallelerine girilir. Yukarıda sayılan yönetim binaları vesaireden yalnız hükümet konağıyla Müşiriyet Dairesi eski ahşap bina olup diğerleri tuğladan yapılmış kâgirdir.

Bağdat şehrinin nüfusu yüz bin civarındadır. Çoğunluğu İslam ve altı bin hane kadarı Yahudi ve bir kısmı da Keldani ve Katolik'tir. Bunlardan başka Bağdat'ta yerleşip kalmayı tercih etmiş tüccar ve kısa süreliğine gelip giden ziyaretçi olarak haylice İranlı vardır. Ahalinin sınıf ve mezhebine göre elbise ve kıyafetleri birbirinden farklıdır. Mesela eşraf ve hanedanın kendi geliriyle geçinenleri entari, cübbe ve maşlah giyerler, bazısının başında sarık, bazısında fes vardır, hükümet işlerinde çalışanları İstanbullular gibi setre ve pantolon giyerler. İkinci sınıf halk yine bunlar gibi entari ve maşlah giymekle beraber başlarına sarı ipek kefiye sararlar. Amele takımı ise yalnız çetariden[1] entariyle beyaz ve mavi veya kırmızı satranç dokunmuş iplikten kefiye kullanırlar. Bağdat'ta entarinin ismi zıbındır. Yahudiler keza zıbın ve maşlah giyerlerse de başlarına Kandilli yazması gibi beyaz bez üzerine yazmadan sarık sararlar. Hıristiyanlar zıbın ve maşlahla başlarına fes giyerler. İslam kadınları sokakta kenarları kılaptandan[2] veya ipekten su işlenmiş zemini düz çarşaf ve siyah kıldan dokunmuş peçe ve koncu yüksek sarı çedikle pabuç kullanırlar. Yahudi kadınları lacivert ve beyaz ince satrançlı dokunmuş ve kenarı sarı telden bir su işlenmiş çarşaf ve siyah kıldan peçeyle yalnız sarı pabuç kullanırlar. Hıristiyan kadınları İslam kadınları gibi çarşaf kullanırlarsa da yüzleri bazen açık ve bazen peçe yerine siyah gaz[3] veya tülden ince bir mendille örtülüdür. Ayaklarına çoğunlukla potin ve galoş giyerler.

---

1 Bir ipek ve üç pamuk ipliğinden yol yol dokunan makbul bir kumaş çeşidi.

2 Pamuk ipliği veya ipek üzerine çok ince gümüş, altın, bakır vb. tellerin sarılmasıyla yapılan iplik ve bu iplikle dokunmuş kumaş.

3 Gazyağına sokularak boyası sabitleştirilmiş olan bez.

Bütün ahalinin kullandığı dil Arapçadır. İçlerinde Türkçe konuşanlar da çoktur. Fakat Arapçalarına çokça yabancı kelime karışmıştır. Mesela yavaş, dert, hoş, çarık gibi Türkçe ve Farsça kelimelerden başka İngilizce kadeh demek olan *glas* kelimesi bile kullanılır. Türkçe kelimelerden türetmeler yaparak "meçmer" çamurlu, "vemçerek" çürük, "viçaliş" çalışır derler.

Bağdat'ın evleri sarı renkli tuğladan yapılmış binalardır. Memlekette kireç olmadığından duvarları karasakız ve külden oluşan bir harçla yaparlar, horasan[1] ve kireçli harç gibi sağlam ve dayanıklı olur. Yalnız oda içlerinin duvarlarını sıvamak için lazım olan kireç Fırat Nehri üzerindeki Hit adlı yerden gelir. Bununla birlikte bu tarz harçla yapılanlar zenginlerin evleridir. Diğerleri adi çamur harçla inşa edilmektedir ki kışın şiddetli yağmurlarından her sene birçok duvar yıkılır. Evlerin şekli İstanbul'da bildiğimiz tarzda değildir. Binalar dört köşe bir avlunun iki yahut üç tarafında ve bazen dört tarafını çevirmiş olarak bu avluya bakar. Yer katında sıcakta oturmak için serdablar[2] olduğundan binanın odaları ikinci kat sayılır. Bu odaların önünde çepeçevre bir gezinti vardır, ismine tarama derler. Evlerin üçüncü katı yoktur. Sandık odası yerine kullanılmak üzere odaların arasında ve kefeşkân isminde yüklük gibi birer küçük asma oda bulunur. Yaz geceleri damlarda yatıldığından damların üzeri toprak veya tuğla döşelidir. Evlerde akan su olmayıp kuyular vardır. Fakat içmek için suyu nehirden sakalar getirir. Ondan başka birinci belediye dairesinde bir su makinesi vardır, bazı mahallelere borularla nehir suyu verir.

Bağdat'ın sokakları tamamen kaldırımsızdır. Kurak havada tozdan ve yağmurda çamurdan geçilmez. Kaldırım yapılamaması memlekette taş bulunmamasından dolayıdır. Hatta hamamların kurnalarıyla döşemesi taşsızlıktan dolayı karasakızdan yapılmıştır. Mezarlara bile tuğladan sanduka

---

1 Kiremit ve tuğla tozlarının kireç ve suyla karıştırılmasından elde edilen bir harç türü.

2 Sıcak yörelerde çok sıcak günlerde barınılan yeraltı odası.

şeklinde birer kümbet inşa ederler. Musul'da ve Hit'te taş varsa da oralardan Bağdat'a taş getirerek sokaklara kaldırım yapmak hatıra gelmemektedir. Sokakların yağlı ve siyah toprağı yağmur yağınca gayet cıvık bir çamur olur ki insan ve hayvan mutlaka kayar düşer.

Memlekette lağım olmadığı için gerek evlerde ve gerek sokaklarda lağım yerine "bellua" dedikleri kuyular bulunur. Eğer yağmur fazla yağarsa bellualar dolar, sokaklar göl haline gelir. Bir de bellualarin ağızlarına birer delikli tuğla koyarlar, elbette taş kadar dayanamayıp az vakitte kırılır veya ağızları genişler. Bu nedenle yayan ve atlı gelip geçenler için çok tehlikelidir.

Bağdat'ta su taşıyan sakalar da sokakların zarar ve rahatsızlık veren şeylerindendir. Bu sakaların keçi tulumundan birer büyük kırbaları ile birer merkepleri vardır. Memleketin nehir kenarında biten "şeria" dedikleri sokaklarının ağzında bu kırbaları nehirden doldurup merkebin üzerine koyarlar. Merkeplerin bildiğimiz şekilde semerleri ve ipleri yoktur. Sakalar merkeplerin yanı sıra kırbayı tutarak yürürler. Memleketteyse bir iki caddeden başka sokakların tamamı bir atlı bile geçemez derecede dardır. Bu nedenle bu dar sokaklarda sakaların çamurlu ve ıslak kırbaları, halkın üstüne başına sürtünüp kirletir. Ondan başka kırbaların çoğu delik deşik olduğundan insan bunlara sürtünmese bile deliklerinden fıskiye gibi fışkıran suyla ıslanır.

Sokakların darlığından dolayı Bağdat'ta araba kullanılmaz. Herkesin gücüne göre evinde birkaç hayvanı bulunur. Kirayla tutmak için at ve beygir yoktur. Kira hayvanları tamamen beyaz merkeplerdir. Bunları yürütmek için merkepçiler değnek ve kamçı kullanmazlar. Yalnız merkeplerin ardı sıra koşarak "Hey!" diye hırlarlar. Merkepler bu hırıltıyı işittikçe kamçılanmıştan fazla yürürler. Sokakların kaldırımsızlığından dolayı hayvanların ayaklarının sesi işitilmediği için halkı haberdar etmek üzere merkeplerin boğazlarında çıngıraklar asılı olduğu gibi merkepçiler de "Bâlek!" diye feryat ederler.

Bağdat'ta ağır yükleri taşıma işi de bu merkeplere mahsustur. Ondan başka Revanduz ve Kerkük ahalisinden hamallık eden Kürtler vardır. Gerek merkeplerin ve gerek hamalların semerleri ipsiz sapsız düz bir şeydir. Denk bağlı ticari eşyayı birer tane merkebin üstüne yerleştirerek saka kırbaları gibi bir yanından ve eğer yük büyükse iki yanından adamlar tutup götürürler. Hamalların çoğunda semer yerine birer çul veya maşlah vardır. Taşıyacakları şeyi bunun içine koyup bohça yapar, başlarına bağlayarak arkalarına asarlar. Bu hamalların başlarındaki kuvvet hayret vericidir. Elli altmış kıyye ağırlığındaki yükleri bu şekilde götürürler. Hamallar başlarına birer kalpak ve arkalarına Acem setresi biçiminde dizlerine kadar abadan bir şey giyerler. Donları ve ayakkabıları yoktur. Bazen sokak başlarında uzanıp yatarlar. Meşin renginde kirli bacaklarının görünüşü sokaktan gelip geçenler için hayli çirkin ve iğrenç bir manzaradır. Yukarıda sözü edilen sakalar da bu kıyafettedirler. Hele donsuzluk yalnız hamallarla sakalara mahsus değildir. Ahalinin aşağı takımı da don giymez.

Nehir üzerinde bir yakadan diğer yakaya ve sahil boyu köylere gidip gelmek üzere kûfe yahut küfe isminde tekne gibi yuvarlak bir tür kayık vardır. Bu küfeler tıpkı çamaşır sepeti biçiminde hurma dallarından yapılarak üzerleri ziftlenir. Yuvarlak olduğundan başı kıçı yoktur. Bir veya iki küfeci ellerinde kürek gibi birer tahta parçasıyla suyu iki tarafa iterek küfeyi yürütürler. Vapurlarla tersanenin filikalarından başka nehir üzerinde ahalinin sandal ve kayık yerine kullandıkları yalnız bu küfelerdir.

Bağdat'ın Kerh kısmından İmam Musa el-Kazım Hazretleri'nin gömülü bulundukları Kâzımiye kasabasına kadar altı kilometrelik mesafede bir tramvay hattı vardır. Bu hat yirmi beş sene önce hisseli bir şirket teşkiliyle yapılmış ve bugün işlemektedir. İranlı ziyaretçilerin ziyaret mevsimlerinde büyük gelir getirir.

Bağdat'ın eski tarzda yapılmış dükkânları sokağın zemininden haylice yüksek olduğundan her dükkânın önünde

tavana bağlı bir zincirle ucunda bir halka vardır, dükkân sahipleri bu halkayı tutarak inip çıkarlar. Bakkal, manav gibi esnaf sattıkları malı övmek için dükkânlarında daima gazel tarzında şeyler okuyarak müşteri davet ederler.

Diyarbekir'de kıyyenin beş yüz dirhem ve Hasankeyf'te altı yüz kırk dirhem olduğunu görmüştük. Nehir boyu aşağı doğru indikçe kıyye büyümekteydi. Bağdat'ta bir kıyyeyi bin dirhem bulduk. Tam kıyyeye "kıyye" ve dörtte bir kıyeye "vukıyye" derler. Dört yüz dirhemlik kıyyenin adı İstanbul kıyyesidir.

Bağdat'ın ölçüleri ve ölçekleri değişiktir. Malın cins ve türüne göre ölçüsü değişir. Akçe hesapları da tuhaftır. Bir onluk meteliğe "kuruş" ve yirmilik meteliğe "kameri" ve kırk paraya "erba kuruş" derler. Memlekete yeni gelen bir yolcu tabii ki on paraya kuruş dediklerini bilemeyeceği için eşyanın değerini ilk anda çok yüksek zanneder. Hatta bu yanlışlıktan yaralanarak hizmetçimizin biri bir iki aylık mutfak masrafını bizden dört kat olarak almıştır.

Bağdat'ın mahallelerinde İstanbul gibi ayrıca bekçiler yoktur. Belediye tarafından geceleri sokaklarda yakılan fenerleri temizleyip yakma işini yapanlar bekçilik hizmetini de yerine getirirler. Bu bekçiler çok sayıda olduklarından her sokağın başında ve birbirinin sesini işitecek mesafede oturup uyku uyumadıklarının anlaşılması için ara sıra "Ya Allah!" diye bağırırlar.

Eskicilik burada da Yahudilere özgüdür. Şu farkla ki Bağdat'ın Yahudileri, "Eskiler alayım!" yerine "Bey'!"[1] diye bağırırlar.

Her yerde olduğu gibi bu memlekette de pek çok sokak köpeği vardır. Bu köpekler sıcaklarda ölü gibi sokağın ortasına serilip yatarlar. Sokaklardan geçerken saka merkeplerine çarpmamak ve köpeklere basmamak için insan doğru yürüyemez. Bu zavallı hayvanların Bağdat'ta halleri pek perişan ve acıklıdır. İstanbul'da hiç olmazsa eski mahallelerde

---

1 Bey' (Ar.) Satmak, satış.

köşe başlarında birer yalakla su bulunur. Bağdat'ta öyle şey yoktur. Sıcaktan ve susuzluktan telef olurlar. Kahvelerden dökülen nargile sularına kemik yağması gibi hücum ederler. Bazı sokaklar belediye tarafından sakalara sulattırıldığı için o sokakların köpekleri bundan faydalanırlar, ama Bağdat'ın köpeklerinde de sınır kavgası olduğundan sulanmayan sokakların köpekleri bundan mahrumdurlar.

Bağdat'ta yazları pek çok leylek bulunur. Bu hayvan her yerde olduğu gibi yazları gelip kışları daha sıcak yerlere gider. Bunların gelme zamanında beş, on, yirmisi birden geçerken çocuklar "Vak!" diye bir ağızdan bağırmaya başlarlar. "Vak"ın yere düşmek anlamında olduğu malumdur. Bu feryadı işitince leylekler dengelerini kaybeder ve içlerinden birkaçı mutlaka yere düşer ki hakikaten gariptir.

Bağdat'ın akrebiyle zenbur dedikleri eşekarılarının birbirinden farkı yoktur. İkisinin de soktuğu yer yirmi dört saat pek şiddetli acı verir. Fakat tehlikeli değildir.

Adi tütün bu sıcak memleketlerde kuruyup barut gibi sertleştiği için içilmez ve zaten ekilip biçilmez. Buralarda Süleymaniye ve Kerkük taraflarında yetişen ve "şagur" denilen bir çeşit tütün kullanılır. Ahali tütünden çok nargile içer. Hatta kadınlar genellikle nargile kullanırlar. Birbirini ziyarete, hamama ve bir mesireye giderlerken nargilelerini beraber taşırlar. Nargile lülelerini bile sokaklarda Arap kadınları satar. Nargile hindistancevizinden yapılmış "galyan" dedikleri türdendir.

*

Bağdat'a vardığımın ilk gecesini daha önce sözü edildiği gibi Behçet Bey'in evinde geçirdikten sonra ertesi, Ekim'in on yedinci günü şehrin alt başında, Şark Kapısı tarafında, hurma ve portakal bahçeleri içinde Rezuk Abud adlı kişinin boş köşkünü kiralayarak oraya taşındım. Daha sonra Vilayet Valisi Takiyüddin Paşa ve Altıncı Ordu Müşiri Hidayet Paşa ve Merkez Mutasarrıfı Nazım Bey[1] ve diğer memur-

---

1 Van eski valisi Nazım Paşa'dır. (Yazarın notu)

larla görüştüm. Takiyüddin Paşa bilgili, erdemli, çok zeki ve açık sözlü bir ihtiyar ve Hidayet Paşa gayet çalışkan, vatansever ve gayretli bir müşirdir.

Vali Paşa memleketin üst başındaki daha önce sözü edilen Necibiye kasrında oturuyordu. Oraya gitmek için tophaneden geçerken tophanenin kapısı önünde özel olarak yapılmış ve etrafı top biçiminde ayaklara bağlı zincirlerle parmaklık çevrilmiş yarım arşın yüksekliğinde bir set üzerinde eski tunç toplardan bir top gördüm. Bu top, cennetmekân Sultan IV. Murat'ın Bağdat'ı fethi sırasında kullandığı kuşatma toplarındanmış. Ancak etrafındaki parmaklık şeklinde koyulmuş zincirin üzerinde birçok sıtma bağları bulunması dikkatimi çekti. Yanımda bulunan kişiye sebebini sordum. Halkın bu topu kutsal sayarak ziyaretine gelip dilek dilediklerini ve hatta bazı kadınların yeni doğan çocuklarını buraya getirerek topun ağzından içeri sokup etrafını tavaf ederek uzun ömürlü olması için dua ettiklerini bildirdi!

*

Bağdat'ta bir müddet ikamet mecburiyetinde olanlar mutlaka binecek bir hayvana muhtaçtır. Bu nedenle ben de bir at almak istediğim halde güzel denecek bir Arap atı bulmak mümkün olmadı. Gerçi ahaliden güzel at sahibi olmakla tanınmış olanların ahırlarında asil ve fakat çirkin birtakım kısraklarla birkaç at ve tay bulunursa da Bağdat'ın büyüklüğüne ve şöhretine oranla hiç hükmündedir. Bu hayvan kıtlığının sebebini sordum:

"Güzel at bulunmamasına Hindistan'a hayvan sevk ve ihracının yasaklanması sebep olmuştur. Çünkü vaktiyle bu ticaretle uğraşan birtakım zengin cambazlar vardı. Bunların Kerh tarafında çok sayıda ve büyük ahırları olup her sene Şammar aşiretinin getirdiği yüzlerce hayvanı satın alarak o ahırlarda muhafaza ve terbiye ederlerdi. Memlekette at almak isteyenler bu ahırlara giderek beğendiklerini seçip alırlar ve hayvan satmak isteyenler de yine bu ahır sahiplerine satarlardı. Kısaca Bağdat'ın Kerh tarafı büyük bir at pazarı idi. Hindistan'a hayvan ihracının yasaklanması bu zengin

cambazların işlerini yalnız memleket içinde alım satımla sınırladı. Bu ise idarelerine yeterli olmadığından ellerindeki hayvanları sattıktan sonra artık Şammarlılardan hayvan satın almaz oldular. Şammarlılar da yetiştirdikleri at ve tayları kolaylıkla satabilecekleri bir pazar bulamadıklarından bir daha Bağdat'a fazla hayvan getirmediler. Hele bir rivayete göre aşiretler içinde doğan hayvanların Araplar yalnız dişilerini saklayıp erkeklerini öldürmeye başlamışlarmış. Gerçekten bedeviler asil olan kısraklarından iki fayda beklerler. Biri bu kısrakların günlerce dörtnal gitmeye dayanıklı olması ve diğeri bunlardan doğan tayları satıp kazanç sağlamasıdır. Kısraklarından başka at beslemezler. Tayları satamayınca beslemek külfetinden kurtulmak için öldürdükleri rivayeti doğru olsa gerektir. Bununla beraber bu yasak, hayvan ihraç edilmemesi maksadına hizmet ediyor mu? Hayır. Yine bazı adamlar çöllere gidip Araplarda bulabildikleri at ve tayları yok pahasına alarak İran sınırından geçirdikten sonra Muhammere'den vapurlara bindirerek Hindistan'a götürmektedirler. Şu halden anlaşılacağı üzere memleket bu meselede üç türlü zarara uğruyor. Birincisi Arapların evvelki gibi cins hayvan yetiştirmeye özen göstermemesi ve ikincisi Kerh'in büyük ve meşhur at pazarında yapılan alışverişin bitmesi yüzünden bir sınıf halkın geçim sıkıntısına düşmesi ve üçüncüsü hükümetin topladığı büyük miktardaki verginin kaybolmasıdır."

Hayvanı aldım ve bir aralık Kerh tarafındaki kullanılmayan ahırları gidip görünce büyüklük ve çokluklarına bakarak gerçekten şu yasakla önemli bir alışveriş vergisine de zarar getirilmiş olduğunu anladım. Sonradan Hindistan'a hayvan nakli için bazı kayıt ve şartlarla izin verilmişse de zengin cambazlar o zaman ahırlarını dağıtmış ve sermayelerini başka ticari işlere yatırmış olduklarından o önemli at pazarını yeniden canlandırmak epeyce vakit gerektirecektir.

Güzel at almaktan ümidi keserek bir yağız Aneze atı buldum aldım. Aneze hayvanları da gayet güzeldir. Fakat küçük olurlar.

Kâzımiye

Ekim'in on dokuzu Pazartesi günü, Muharrem ayının onuydu. İranlıların İmam Musa el-Kâzım Hazretleri'nin türbesinin avlusunda yaptıkları matemi görmek üzere bazı kişilerle beraber Kâzımiye kasabasına gittik. İmam Hazretleri'nin mübarek mezarları caminin içindedir. Hem türbe hem de cami olan bu büyük binayla dört adet minaresi çok geniş, dikdörtgen ve mermer döşeli bir avlunun ortasında olup Arap ve Acem mimarisine sahiptir, içi dışı olağanüstü süslenmiştir. Avlunun dört tarafı ziyaretçiler, hizmetliler vesairenin kalmaları için ayrılmış odalarla çevrilidir. Türbenin yüksek ve büyük olan orta kubbesinin üzeri ve minarelerin tepeleri altın kaplamalı tuğladandır. Bu kubbenin dört tarafı küçük kubbeler ve çok sayıda ince direkler üzerinde saçaktır. Gerek direkler ve gerek saçakların tavanıyla kubbelerin içi nice bin ince tahta ve ayna parçalarıyla işlenmiştir. Minare şerefelerinin üzerinde çepeçevre ince ve işlemeli direklerle saçak vardır. O gece Kâzımiye kasabasında kalarak matemi seyrettik. Tören ve matem ayinine katılan Şii mezhebinden Araplarla kadınlarının çokluğu şaşılacak derecedeydi.

*

Bağdat'ta meşhur ziyaret yeri olarak Şeyh Abdülkadir Geylânî Hazretleri'nin yıkık kale içinde, mahallelerin dışında Şeyh Ömer Sühreverdi, karşı yakada Şeyh Maruf-ı Kerhî Hazretleri'nin ve bunlardan başka İmam Ahmed Hanbelî ve Şeyh Şebeli ve Sırrî-i Sakatî ve Seyyid ebu'l-Hasan Ali gibi birçok büyük velinin ve Harun Reşid'in eşi Sitti Zübeyde'nin türbeleri vardır. Bu ziyaretgâhların en süslü ve mamuru Şeyh Abdülkadir Geylânî Hazretleri'nin mezarı ve cami-i şerifleridir. Pek çok vakıfları ve gelirlerinden başka Hintli ve Buharalı ziyaretçiler tarafından çok fazla para ve hediye getirilir.

İkbalü'd-Devle

Hindistan prenslerinden olup, elli seneden beri Bağdat'a göç ederek yerleşmiş olan meşhur İkbalü'd-Devle'yi görmek Bağdat seyahati ayrıntısından olduğu için bir gün Merkez Mutasarrıfı Nazım Bey ve Defterdar Hasan Rıza Efendi'yle beraber bu kişinin nehir üzerinde ve Şark Kapısı civarındaki yalısına giderek kendisiyle görüştüm. Yctmiş yaşını geçmiş bir ihtiyardı. Bununla beraber düşünce gücü yerinde, gayet hoşsohbet ve şakacıydı. Servetinin sınırı ve derecesi bilinmediği, mahzende sandıklar dolusu nakit para ve mücevheratından başka, İngiltere bankasında yirmi beş milyon lirası olduğu halde cimriliğinin ve alçaklığının derecesi de serveti gibi tarif edilemezdi. Zira elli seneden beri kendisine ikinci vatan saydığı Bağdat'ta hayır ve iyiliğe dair bir akçe harcadığını bilen yoktur. Halbuki sahip olduğu çok sayıda mülkü yüzünden şunu bunu cezalandırmak kastıyla açtığı davalardan dolayı avukatlara, şuna buna birçok para ve hediye vermesine cimriliği engel olmazdı. Özellikle bir mirasyedinin dalkavuğuna edebileceği uygunsuz teklifler gibi bir münasebetsizlik yaptırmak için üç beş yüz lira birden harcadığı çok olurdu. Evi çok sayıda cariyeyle dolu olup hiçbirini sokağa çıkarmaz ve hiç kimsenin haremiyle görüştürmezdi. Bir müddet sonra ben daha Bağdat'tayken vâris bırakmadan vefat etti. Kendisi İngiliz tebaasından olduğundan tabii ki terekesine İngiliz Konsolosluğu el koydu.

Bağdat'a Bağlı Bazı Yerler ve Etrafı

1885 senesi Kasım'ının yirmi dokuzu Pazar günü Kerbela'ya gitmek üzere Bağdat'tan hareket ettim. Kerh tarafında bir saat ileride Har dedikleri yerde taşkın zamanları bir su ortaya çıkıp nehre akar. Bu suyun üzerinde dubadan bir kü-

çük köprü vardır, belediye tarafından bir mültezime[1] verilir. Mültezim de geçen yolculardan tarifesine göre bir geçiş ücreti alır. Taşkın mevsimi olmaması nedeniyle dere kurumuş ve köprünün dubaları bir kenara çekilmişti. Tabii ki derenin kurumuş olan yatağından geçtik. Öbür tarafta bulunan mültezimin adamları yanımıza gelip köprü parası istediler. Derenin susuzluğundan dolayı yerinden kaldırılmış olan bir köprünün üzerinden geçmeyen yolculardan köprü parası alınması garipliklerden biriydi.

Üç saat ilerde Azad Han isminde bir han harabesine ve bir saat sonra Mahmudiye nahiyesi merkezine vararak, biraz dinlenip kahvaltı ettikten sonra üç saat daha ilerde İskenderiye Hanı'na gelip gece orada kaldık. Yolda basit ve boş olan zeminin bazı yerlerinde büyücek göl gibi sular görünmekte ve hatta gölün ortasında yüksek yerlerin ada gibi suda yansıdığı görülmekteydi. Meğer bu görünen göller, çöllere özgü serap denilen ışık yansımalarından ibaretmiş. Yaklaştıkça hayal gibi yok oldular.

Bu mevsim çöl yoluyla hacdan dönüş zamanı olduğu için yol üzerinde ve hanlarda Arap, Acem, Kürt, Tatar, Hintli ve Buharalı çeşitli milletlerden oluşan çok sayıda hacı kafilelerine rastlamaktaydık. Bu hacılar yolda giderken her kafilenin reisi veyahut şeyhi tarafından verilen işaret üzerine beş on dakikada bir yüksek sesle bir ağızdan salavat getirmekteydiler.

O gece bizimle beraber İskenderiye Hanı'nda kalmış olan birtakım kara papaklı hacıların garip bir tarzda namaz kılmakta olduklarını gözlemledim. Şöyle ki: Hanın avlusunun ortasında bir setin üzerinde akşam namazı kılarken ellerini iki yanlarına sallayıvererek etrafa bakmakta ve hatta su taşıyan sakaya kırbasını falan yere boşaltmasını elleriyle işaret etmek veya arkadaşlarından birine yer göstermek gibi işaretler yapmaktaydılar. Böyle etrafına bakarak ve işaret ederek dünya işleriyle meşgul olanların henüz namaza baş-

1 Bir devlet gelirinin toplanması işini götürü olarak üzerine alan kişi.

lamadıklarını zannediyordum. Ardından rüku ve secdeye vardıklarını görünce namazda olduklarını anladım.

Müseyyib

Ertesi günü seher vakti İskenderiye Hanı'ndan hareketle iki saatte Müseyyib'e vardık. Müseyyib, Kerbela Sancağına bağlı ve Fırat üzerinde bir nahiye merkezidir. Memleket Fırat'ın sol yakasındaysa da karşı tarafta da bir mahallesi ve iki sahil arasında benzerleri gibi duba üzerinde yapılmış ahşap köprüsü vardır. Fırat üzerinde ağaçtan yapılmış çeşitli büyüklüklerde ve yelken, kürek kullanan kayıklar görülür. Bu kayıkların büyüklerine "tarrade" ve küçüklerine "sakiye" derler. Bağdat'taki küfelerden Fırat Nehri'nde de bulunursa da azdır. Fırat'ın iki sahili Dicle gibi birtakım köyler ve hurmalıklarla mamurdur. Bağdat'la Müseyyib arasındaki çölde yalnız Har ve Mahmudiye'yle Müseyyib'in etrafı ekilidir, geri kalan arazi boştur. Nehirler arasındaki bu boş arazilerin vaktiyle her tarafının ekili olduğu kalıntıları duran ve görülebilen büyük kanallardan anlaşılıyor. Bu kanallar bugün kumla dolup terk edilmiştir. Müseyyib'de biraz dinlendikten sonra köprüden karşı yakaya geçerek üç saat ilerde bir han harabesinde kahvaltı ettik ve iki saat daha yol giderek beş saatte Kerbela'ya vardık.

Kerbela

Kerbela halkının tamamı Şii mezhebindendir ve büyük bir kısmı İranlıdır. Bunlardan başka her sene İran'dan çok sayıda ziyaretçi gelir gider. On beş yirmi sene önce memleketin genişletilmesine girişilmiş, eski mahallelerin dışına sokakları geniş ve muntazam bir mahalle kurulmuş, hükümet konağı bu yeni mahallenin sonuna yapılmıştır. Eski mahallelerin sokakları çok dar olduğu gibi evlerinin sokağa bakan

penceresi yoktur. Memleketin çarşısı kâgir kemerli ve esnafın çoğu İranlıdır. Adi kahvehanelerden başka şehrin meydanında bazı kimseler tuğladan birer kahve ocağı inşa ederek açıkta kahve ve çay satarlar. Eski mahalle sokaklarının darlığından başka temizlikten yoksunluğu üzülerek görülür ve leş kokusundan geçilmez. Kerbela'ya Hüseyniye isminde büyük bir kanalla Fırat'tan su gelir ve mevsimine göre bu kanalda büyük kayıklar işler. Kerbela'nın bu tarafında arazi ekili ve mamurdur ve kanal boyu hurmalıkları bir buçuk saat kadar devam eder.

Varışımızın ertesi Salı günü şehitlerin reisi ve peygamberlerin en büyüğünün torunu İmam Hüseyin (r.a.) Hazretleri'yle İmam Abbas (r.a.) Hazretleri'nin türbelerini ziyaret ettik. İmam Hüseyin (r.a.) Hazretleri'nin türbeleri İmam Musa el-Kâzım Hazretleri'nin daha önce tarif edilen türbelerinin aynısıysa da ondan daha mükemmeldir. Mesela kapıları tamamen altın ve gümüş kaplamadır, üzerlerinde kabartma Kuran ayetleri yazılı kitabeler ve gümüş çivilerin başlarında Yemen akiki ve diğer değerli taşlar vardır. Türbe içinde çok büyük ve mükemmel avizeler, kubbenin etrafında altın ve gümüş levhalara yazılmış ağıtlar asılıdır. Duvarların bir kısmı yeşim denilen taştan ve zemini renkli mermerdendir. Mezarın üzerinde altın ve gümüşten yapılmış kubbeli bir kafes olup, içindeki sanduka siyah örtülüdür. Kafesin bir kapısı olduğundan kilitdarı[1] Seyyid Cevat Efendi hatırlı ziyaretçilere bu kapıyı açarak birlikte sandukanın yanına girip dua eder. Seyyid Cevat Efendi bu fakire de hürmet ve saygı göstererek o yolda ziyaret şerefine erişmeme aracılık etti ve matem günlerinde kafesle sandukanın üzerine konması âdet olan siyah örtüden uğur olarak bir parça hediye etti. Türbenin kubbesiyle minarelerinin alemlerinde her zaman birer siyah sancak asılıdır. Türbe içinde birçok hoca vaaz verir, ziyaretçilerin kimisi yüksek sesle ağıt okur, kimisi ağlar ve feryat eder. Gerçi ziyaret sırasında ciğer yakan Kerbela olayını

---

1 Türbenin anahtarını taşıyan görevli.

hatırlayıp da etkilenip üzülmemek kabil değildir. Türbenin avlusu dediğimiz yerde birtakım kehribar, akik ve neceftaşı satıcıları ve tespihçi sergileri vardır. Birçok Arap kadını da hurma yaprağından yapılmış hasır yelpazeler satar.

Şiilerin Kerbela'ya çok sayıda cenaze getirip defnettikleri bilinir. Bu nedenle avlunun dört tarafındaki odaların pek çoğunda Hint ve İran prenslerinin mezarları vardır. İnsanların cenazeleri kıl çuval sarılı tabutlar içinde gelir ve avlunun altında mağaralar olduğundan bu cenazeler evvela türbe içine getirilerek mezar-ı şerifin etrafında dolaştırıldıktan sonra o mağaralara koyulurmuş. Mağaralar her ne kadar geniş ve büyükse de her sene getirilen cenazelerin fazlalığından dolayı üç beş senede bir kere boşaltılması gerekirmiş. Çıkarılan kemikler odun yerine külhanlarda yakılmak üzere hamamcılar tarafından satın alınırmış.

İmam Abbas (r.a.) Hazretleri'nin türbesi diğerlerinin şeklindeyse de altın ve gümüşle işlenmiş olmayıp, çeşitli çiçek resimleriyle süslü ve renkli kâşî denilen İran işi tuğladandır.

Aralık ayının ikisi Çarşamba sabahı, sokakta bir gürültü işiterek uyandım. Misafir olduğum evin sokağa bakan penceresi yoktu, fakat balkon gibi bir yere açılır kapısı vardı. Kapıyı açarak sokağa baktım. Kırk elli kadar Bedevi Arap ellerinde tüfek, kılıç ve kalkanla mefailün failün vezninde bir cümleyi tekrar ederek ve jimnastik adımı tarzında durdukları yerde sıçrar gibi yürüyerek gitmekteydiler. Önlerinde hayvan üzerinde eli mızraklı bir de şeyhleri vardı. Bu şeyh bazen atın başını çekip durdukça Araplar da duruyorlardı, fakat durdukları sürece kâh ileriye kâh geriye doğru hareket ederek, sıçrayıp söyledikleri cümlenin usul ve ahengini bozmuyorlardı. Bunlar geçip gittikten sonra başka Arap bölükleri aynı tarzda sıçrayıp bağırarak takım takım geçtiler. Bu gösterinin ne olduğunu ve bu Arapların böyle bölük bölük nereden gelip nereye gittiklerini ev sahibinden sordum. "Meşhur Arap kahramanlarından Hür adlı kişinin şehir civarındaki türbesinin bugün ziyaret günüdür. Etraftaki Arap kabileleri böyle takım takım ziyaretine giderler. Arapların

söyledikleri cümle şeyhlerinin şöhretini anlatır veya övgü ve yüceltmedir. Bu şekilde şeyhlerinin şöhret ve övgüsünü söyleyerek sıçramalarına Araplar arasında 'huse' denir. Şenlik, ziyaret ve düğün gibi şeylerde bu şekilde sevinçlerini ilan etmek âdetlerinin gereğidir," dedi.

Rezzaze ve Şefasiye

O gün saat on bir sıralarında hükümetten dört zaptiye ve Düyûn-ı Umûmiye İdaresinden birkaç kolcu alarak Şâmiye çölündeki Şefasiye tuzlasını görmek üzere Kerbela'dan hareket ettim. Üç buçuk saat ilerde Rezzaze isminde, kamıştan yapılmış yüz kadar haneli bir Arap köyüne geldik. Burası Aneze aşireti şeyhlerinden Fehd adlı kişinin çiftliği ve yaşadığı evdir. Kendisine yüce hükümetimiz tarafından beylik unvanı verilmiştir. Fehd Bey Berrü'ş-Şam[1] taraflarındaymış. Macit isminde bir vekili bizi karşılayarak o gece orada misafir etti.

Bedevi kabilelerinin birer şeyhi bulunduğu gibi, her kabile çok sayıda bölüklere bölünmüş olup her fırkanın da "acid" diye isimlendirilen birer reisi vardır. Şelfe dedikleri kısa mızrağı kullanabilenler acid olur.

Bedeviler arasında protokol yoktur. Şeyhlerini sadece kendi isimleriyle "Filan" diye çağırırlar. Yalnız saygı ifadesi olmak üzere "Ya mahfuz" diye hitap ederler. Ve şeyhleri Araplardan birini çağırdığında o Arap "Avnek" diye cevap verir.

Müntefik aşiretinin Arapları cim harfini ya[2] gibi telaffuz ederler. Bunlar yok anlamına gelen "la" olumsuz edatını asla kullanmazlar. Hiçbir şey için yok demeyip "sen sağ ol" veyahut "ömrün uzun olsun" gibi tabirlerle yok manasını ifade ederler.

*

Rezzaze'de akşamüzeri etrafı seyrederek dinlenmekteyken köyün dışında birkaç Arap'ın bir devenin ardı sıra koş-

---

1 Suriye.

2 Osmanlı alfabesinin otuz dördüncü harfi, "y".

makta ve deveye yaklaştıkça ellerindeki değneklerle başına vurmakta olduklarını görüp Macit'ten sebebini sordum. "Bu deve hac olmuş," cevabını verdi. Hac olmanın tarifini rica ettim. "Deve hac olunca bulunduğu yeri ve arkadaşlarını terk ederek kaçar ve başka bir kafileye katılır. Bağlamakla zapt olunmaz. İşte böyle başına vura vura sersem ederler. Artık gidemez," dedi. Hacı devesini bilirdim. Deve hacısını da burada öğrendim!

Gece içinde yattığım kamış sarifenin tavanından yüzüme gözüme pamuk gibi bir tür ince tozla su damlaları dökülmekteydi. Uyku uyumak mümkün olamadı. Şafaktan çok evvel kalkıp yolumuza gitmek üzere arkadaşlarımı uyandırdım. Zaptiyelerimiz Şefasiye'nin yolunu bilmezlermiş. Yolu göstermek üzere köyden Nisab isminde bir Arap verdiler.

Macit'le akşamdan tuz kaçakçılarına dair konuştuğumuz sırada kendi aşiretinin böyle meşru olmayan işlerde bulunmadığını ve hatta Şefasiye tuzlasının nerede olduğunu bilmediklerini söylemişti. Daha garibi iddiasını ispat etmek için bize yedirdiği yemeklere tuz koymamışken, ertesi gün yanımıza verdiği Arap'a Şefasiye yolunu kendisinin tarif edip göstermesi doğrusu Arapların yaradılıştan gelen zekâlarıyla kıyas kabul etmez bir çelişkiden ve adeta ahmaklıktandı.

Rezzaze'den hareket ettik. Rehberimiz olan Nisab altmış beş yaşında uzun boylu ve seyrek sakallı bir Arap'tı. Yaya olarak önümüze düştü. Ortalık henüz ağarmamıştı, hava şiddetli soğuk ve rutubetliydi. Şefasiye tuzlası büyük bir göl olduğundan oradan çıkan duman karanlığa eklenince on adım ilerisi görünmez olduğu halde Nisab yolu şaşırmadı. Üç saat bu halde gittik. Sonra güneş doğdu ve duman yavaş yavaş yükselip bir çeyrek ilerde tuzla, büyük bir deniz gibi göründü.

Tuzlayı inceledikten sonra saat on bir buçukta oradan hareketle üç saatte Rezzaze'ye ve bir saat dinlendikten sonra ezan vakti Kerbela'ya döndüm.

*

İmam Hüseyin (r.a.) Hazretleri'nin türbesine Hint ve İran'dan çok miktarda kıymetli eşya ve mücevherat hediye

edildiği ve gönderildiği bilinir. Bunlar türbe içindeki hazine odasında saklanmaktadır. Dört Aralık Cuma günü Bağdat'a dönüş için Kerbela'dan hareket etmezden evvel hazinenin görülmesi mümkünse göstermesini rica için Kilitdar Seyyid Cevat Efendi'ye haber gönderdim. Kabul edince saat onda Seyyid Cevat Efendi'nin türbenin avlusundaki odasına gittim. Önüme düşerek evvela avludaki odalardan birinin kapısını açıp, "İşte burada seccadeler saklanır," dedi. İçeri girdimse de oda karanlık olduğundan seccadelerin top top raflarda durduğunu tahminle anladım. Fakat bir şey göremedim. Oradan çıkıp türbenin içine girdik. Burada da büyük anahtarlarla ve zorlukla bir kapı açarak bir karanlık odanın daha içine girdik. Bir kenarda iki büyük tahta sandık duruyordu. "İşte bunlar tamamen altın ve gümüş ve mücevheratla doludur. Üzerleri de Bağdat evkaf muhasebecisiyle benim tarafımdan ortaklaşa mühürlüdür," dedi. Diğer açık bir sandık daha göstererek, "Bunda da bazı sırma işlemeli ve altın alemli bayrak ve diğer süslü giysilerle kafesin perdeleri vardır," diye önemsiz birkaç parça şey gösterince istemsizce gülmeye başladım. Bense göreceğim güzel şeylerin anlatmaya değer olanlarını kaydetmek ve belirtmek için elime bir defterle bir kurşunkalem almıştım. Güya sandıkların yerinde olup olmadığını kontrole gelmişim gibi adamcağız zahmet edip bana birkaç kapalı sandık gösteriyordu!

Bu vesileyle türbeyi bir daha ziyaret şerefine kavuştuktan sonra Hazreti İmam'ın çadır yerini de ziyaret edip, Seyyid Cevat Efendi'ye veda ederek saat on birde Kerbela'dan hareket ve dörtte Müseyyib'in karşı yakasında bulunan Bektaşi tekkesine inip gece orada konakladım. Ertesi sabah saat altıda hareketle on iki saatte Bağdat'a vardım.

Tâk-ı Kisrâ

Selman-i Pak (r.a.) Hazretleri'nin türbe-i şerifleriyle meşhur Tâk-ı Kisrâ, yani eskiden Sasani krallarının yönetim

merkezi olan Medain harabesi Bağdat'tan altı saat aşağı Dicle üzerindedir. Görüp ziyaret etmek üzere iki arkadaşla Aralık on dokuz Cumartesi akşamı Linç Kumpanyası'nın Basra'ya giden bir vapuruna binerek gece saat dokuzda Bağdat'tan hareket ettik. Mevsim gereği Dicle'nin suları azdı. Bir buçuk saat kadar yol gittikten sonra Garare denilen yerin önünde vapur kuma oturdu.

Bir arızaya uğramaksızın doğru gidilse Tâk-ı Kisrâ'ya gece saat üçte varılacaktı. Saat beşte sabah olduğu için iki saat kadar boş çölde karanlıkta ve ayazda beklemek gerektiğinden yolda ne kadar gecikilse o kadar işimize gelecek ve hatta vapurda biraz uyku kestirmek bile mümkün olacaktı. Bu nedenle vapurun oturmasına memnun oldum. Lakin vapuru kurtarmak için etrafa attıkları demirlerle zincirlerin ve tayfaların gürültüsünden gözümü kapamak mümkün olmadı. Bir saat sonra kumdan kurtulduk ve saat dörtte Tâk-ı Kisrâ önüne geldik. Buraya vapur uğramazken kaptanın bilhassa durup bizi karaya çıkaracağını vaat etmesi üzerine vapura binmiştik. Kendisi gayet nazik ve saygıdeğer bir adamdı. Birçok izzet ve ikramda bulunmanın yanı sıra vaadi gereği Tâk-ı Kisrâ'nın önünde durdu ve filikasıyla bizi karaya çıkardı.

Dicle'nin sol yakasında bulunan bu yer her ne kadar boş çölden ibaretse de nahiye merkezi olduğundan bir de müdür bulundurulmaktadır. Sabaha daha iki saat vakit olmasının yanı sıra rüzgâr sertçe esmekteydi. Biraz ileride görünen müdür konağına kadar gidip kapıyı açtırarak orada barındık ve güneşin doğuşundan sonra Selman-i Pak Hazretleri'nin türbesiyle Kisrâ köşkünü ziyaret ettik.

Türbe adi ve harap bir kulübeden ibaretti. Kisrâ köşkü tuğladan yapılmış gayet büyük bir binadır. Ortasında yetmiş beş ayak yüksekliğinde ve kırk ayak genişliğinde bir tak vardır, dört saatlik mesafeden görünür. Duvarların sandal dedikleri rayihalı ağaçtan yapılmış hatılları bugün abanoz halini almıştır. Hazreti Peygamber'in uğurlu doğumu sırasında çatlamış olan yeri durur ve görülebilir. Bu köşkün

etrafında Medain harabelerinin kalıntıları vardı. Harabeler arasında mozaik işledikleri küçük ve renkli taş parçaları buldum.

Tâk-ı Kisrâ'dan kara yoluyla dönmek üzere Bağdat'tan hareketimiz sırasında hayvanlarımızla kahvaltımızı ısmarlamıştık. Saat dokuzda geldiler. Yemekten sonra yarımda hareket ettik. İki buçuk saat ilerde Dicle'ye dökülen büyük nehirlerden Diyale Nehri'ni kayıklarla geçip güneş batarken Bağdat'a vardık.

*

Sıcak memleketlerde ve özellikle Bağdat'ta günbatımı gayet hoş ve seyre değerdir. Akşamüstü saat dörtten beş buçuğa kadar bir buçuk saat boyunca batı ufuklarında bin türlü renk ve gönül çelen şekiller ortaya çıkar. Ufukta görünen hurma ağaçları, çeşitli renklerde atlas kumaş halini alan gökyüzü üzerine nakış işlemiş zannedilir. Günbatımından sonra ufkun ışıkları kuzey ışıkları gibi bütün gökyüzüne tatlı bir renk verir.

Fehâme

Bağdat'ta tanışıp pek çok ağırlama ve iltifatını gördüğüm Kâzım Paşa, Bağdat'ın üst tarafında, iki saat mesafedeki Fehâme adlı yerde bir çiftliğe sahiptir. Ara sıra oraya giderek birkaç hafta kalır. Ahbaplarından bazılarıyla bu fakiri Fehâme'ye davet ettiği için Ocak ayının sekizi günü ilk defa olarak gittim ve iki gece kalıp döndüm. Âşar[1] Nazırı Aziz Efendi, Defterdar Hasan Rıza Efendi, Mektupçu Rafet Bey, Hille eski mutasarrıfı Reşit Paşa, Hâcip, Behçet, Aziz beyler ve Binbaşı Raif Efendi'yle sandık eski emini Abdullah Efendi oradaydılar. Geçirdiğimiz tatlı zamanın hatırasını hep anacağım.

1 Tarım ürünlerinden alınan onda bir oranındaki aynî vergi.

Hille

1886 senesi Mart'ının on üçü Cumartesi günü[1] Hille'ye doğru Bağdat'tan hareket ettim. Hille yolu Kerbela'ya giderken geçtiğim Müseyyib yoluysa da Müseyyib'e varmadan İskenderiye Hanı'ndan sol tarafa ayrılır.

Akşam İskenderiye Hanı'na varıp gece yine orada kaldım. Bu defa yattığım odada yarasa kuşları doluydu. Sekiz on tancsi birden odanın içinde dolaşıp yüzüme gözüme çarpmaya başladılar. Bunları odadan dışarı kovalayıp girip çıktıkları deliklere gazete ve bez parçaları tıkayıncaya kadar başıma hal geldi. Yarasa belasına son verdikten sonra yattımsa da bu bölge mart başında mayıs gibi sıcak olduğu için birtakım zararlılar ve haşerat ayaklandığından binanın içinden kurbağa ve yılan sesleri gelmeye ve duvarlarda çeşit çeşit siyah böcekler gezmeye başladı. Sözün kısası Nuh'un gemisine benzeyen bu odada uyku uyumak mümkün olmadı. Ertesi gün oradan hareketle üç saat gittikten sonra yol üzerinde çadır altında kahvaltı edip iki saat daha ilerde Mahavil Hanı'nda kalarak biraz dinlendim. İskenderiye Hanı'ndan Mahavil Hanı'na kadar beş ve Mahavil'den Hille'ye kadar da üç saatlik yoldur.

Bir müdürlük merkezi olan Mahavil yoldan bir saat içerde sol tarafta kalır. Mahavil Hanı'ndan Hille'ye giderken Babil harabesi yolun sağ tarafındadır. Hille'ye girmezden evvel bu harabeyi görmek üzere o tarafa yöneldimse de ekili araziyi sulayan arklardan geçmek mümkün olmadı. Yine yola dönerek ikindiden sonra Hille'ye vardım.

Hille, Fırat Nehri üzerinde önemli bir mutasarrıflıktır. Hille şehri[2] nehrin iki sahiline bölünmüş olduğundan ara yerde benzerleri gibi ahşap köprü vardır. Birkaç seneden beri Fırat'ın suyunun üst tarafta, yani Müseyyib'in biraz aşağısında Hindiye ve Kûfe taraflarına giden kanala yönelerek

---

1 Rumi takvime göre yılbaşı, 1 Mart 1302.

2 Önceleri mutasarrıflık merkeziyse de sonradan Divaniye kasabası merkez yapılmıştır. (Yazarın notu)

yatağını değiştirmesinden dolayı Hille'nin önünden geçen asıl yatağında pek az su kaldığından pek çok hurmalık kurumaya yüz tutmuş, ahali göç girişiminde bulunmuşken suyu eski yatağına çevirmek için devlet tarafından altmış bin lira harcanarak bir set inşasına girişilmiştir.

Babil

Hille'ye varışımın ertesi günü saat on ikide liva muhasebecisi Süleyman Efendi'yle birlikte Babil harabesini gezmeye gittik. Bu büyük harabenin büyük tuğlalardan yapılmış bir iki duvarı bugün ayaktadır. Çevre köyler ve kasabalarda yapılan binalar bu harabeden çıkarılan tuğlalarla yapılmaktadır. Harabe arasında bir iki çeşit kum ve taş kırıntılarından karıştırılıp dondurulmuş dörtgen şeklinde bina taşları ve kırmızı somakiden bir aslan heykeli vardı. Ondan başka meydanda bir şey göremedik.

Oradan çıkıp harabe civarında ve Fırat üzerinde Bernun isminde bir köyde Hille eşrafından Ali Çelebi adlı kişinin bahçesinde biraz dinlenip yemek yedikten sonra bir sakiyeye binerek bir buçuk saatte Hille'ye geldik. Fırat boyu iki kıyıda büyücek ve mamur köyler vardır ve hatta Tevaric ve Cimcime ismindeki köyler bir kasaba gibi büyüktür.

Kifl ve Kûfe

Mart'ın on altısı Salı günü Hille'den Necef-i Eşref ziyaretine hareket ederek beş saatte Zülkifl Aleyhisselam'ın türbesinin bulunmasından dolayı Kifl olarak isimlendirilen köye geldim. Kifl küçük bir köyse de Zülkifl Aleyhisselam'ın türbesi Yahudilerin büyük bir ziyaretgâhıdır. Bağdat Musevi cemaatinin zenginlerinden olup, sahibi olduğu çok miktarda araziyi ekip biçmekle uğraştığı için burada yaşayan Salih Danyal Efendi'nin evinde bir saat kadar dinlendim. Türbey-

le Hızır Aleyhisselam'ın makamını ve Araplardan kalma bir cami harabesini ziyaret ettikten sonra mavna büyüklüğünde bir tarradeye binerek Kûfe'ye gitmek üzere Kifl'den hareket ettim. Kifl köyü asıl suyun geçtiği kanaldan uzaksa da daha önce anlatıldığı üzere Fırat'ın suyu Hindiye tarafına doğru mecra değiştirdiğinden dolayı buradan geçen kanala sığmayıp etrafını istila etmişti. Bu nedenle Kifl'le Kûfe arasında adeta büyük kollar ve adalar meydana gelmiştir. Akıntının şiddeti dolayısıyla bir buçuk saatte Kûfe'ye vardık. Suyun yüzü Necef-i Eşref ziyaretine giden kadın erkek birçok Arap ziyaretçiyi taşıyan kayıklarla doluydu.

Kûfe bugün birkaç dükkânla beş on kamış haneli bir hurmalıktan ibarettir. Necef-i Eşref'in iskelesi olduğundan orada ziyaretçiler için daima birkaç hayvan bulunur.

İskeleden bir çeyrek ilerde ashab-ı kiramdan bazılarının mezarlarıyla İmam Ali keremullahu veche[1] (r.a.) Hazretleri'nin mutlu evini ve Hazreti Fatıma'nın (r.a.) ekmek pişirdiği fırın ve İmam Hasan ve İmam Hüseyin (r.a.) Hazretleri'nin eğitim gördükleri okul gibi kalıntıların ve mübarek yerlerin bulunduğu mahali ziyaretten sonra bir buçuk saatte Necef-i Eşref'e vardım.

Necef

Memleket büyükçe ve surla çevrili olup dışarıdan Hazreti Ali keremullahu vechenin meşhedinin[2] altın kubbesi görünür. Kerbela'ya bağlı kaymakamlık merkezidir.

Kûfe'yle Necef arasındaki çölün mesafesi kısa olduğu halde vaktiyle Arapların ziyaretçilere saldırmalarından dolayı her on dakikalık mesafeye birer kule yapılarak asker yerleştirilmiş. Bugün asayiş ve emniyet tam olduğu için oralardan asker kaldırılmış ve kuleler yıkılmaya yüz tutmuştur. Memleketin dışı boş çöldür. Zemini yüksek olduğu için Fı-

1 "Allah yüzünü şerefli kılsın" anlamındaki bu söz Hz. Ali'nin adı anıldığında söylenir.
2 Şehit düşülen yer.

rat'tan yararlanmak mümkün olamadığından ziraat ve çiftçilik yapılamamaktadır. Kale içinde sadece evler ve başka binalar olup bağ ve bahçe yoktur.

O gece Düyûn-ı Umûmiye memuru Abbas Efendi'nin evinde kaldım ve ertesi Çarşamba günü sabahtan Hazreti İmam'ın meşhedini ziyaret ettim. Türbe ve avlu İmam Hüseyin (r.a.) Hazretleri'nin türbesinin biçim ve tarzında olmakla beraber dış duvarlarının üzerinde mineli levhalar vardır. Türbenin iç kısmında pencerelerden birinin içinde İran şahlarından Muhammed Şah Kaçar'la eşi gömülüdür. Bu mezarların üstüne yekpare balgami taşlar konmuştur ve bu taşların üzeri kabartma resim ve yazılarla sanatlı surette nakışlıdır. Kerbela gibi Necef'e de İran'dan cenaze getirilip defnedilir. Türbe ve avlunun içi ve memleketin her tarafı Arap ziyaretçilerle doluydu. Çarşı ve pazarı biraz dolaştım ve avludaki sergilerden bir iki neceftaşı tespih satın aldığım sırada bu taşın madeninin burada olmayıp Hindistan'dan geldiğini öğrendim. Daha sonra öğle yemeği yiyip Kûfe'ye indim.

Salih Danyal Efendi beni almak üzere kendi tarradesini Kûfe'ye göndereceğini vaat etmişti. İskeledeki kayıklar arasında muntazamca bir tarrade görerek mavi renginden Danyal Efendi'nin kayığı olduğunu anlayıp bindim ve akşamüstü Kifl'e vardım. Danyal Efendi bizi evinde misafir etti ve Zülkifl Aleyhisselam'ın vakfının yöneticisi Hacı Zarb adlı kişiyi yemeğe davet ederek ikramda bulundu. Ertesi Perşembe günü Kifl'den hareketle beş saatte Hille'ye vardım, biraz dinlenip kahvaltı ettikten sonra akşamı Mahavil Hanı'na gelerek gece orada kaldım ve ertesi Cuma günü Mahavil'den doğruca Bağdat'a döndüm.

Bağdat'ta kaldığım sürede yerlilerden görüştüğüm kişiler arasında Nakibüleşraf Kaymakamı[1] Seyyid Selman ve bira-

---

1 II. Bayezid devrinde kurulan nakibüleşraflık müessesesinin başlıca görevleri, Osmanlı coğrafyasında yaşayan seyyid ve şerifleri siyadet defterine kaydetmek, mensup oldukları soya yakışır bir şekilde yaşamalarını sağlamak, onlara sağlanan ayrıcalıklardan faydalanmak isteyen sahte seyyidleri ayırmaktı. Zamanla taşrada seyyid ve şeriflerin işlerini takip etmek için nakibüleşraf kaymakamı adı verilen görevliler tayin edilmişti.

derleri Abdurrahman Efendilerle Cemilzade Mehmet Efendi ve biraderi Mustafa Efendi ve oğlu İsa Efendi ve Haydarizade Derviş Efendi, Bağdat Müftüsü Zehâvi Mehmet Efendi, Alusizade Şakir Efendi, Paçacızade Abdurrahman Efendi, Rebiizade Mehmet Bey, Basra eski mutasarrıfı Süleyman Bey, Baban hanedanından Hüseyin Bey, Defterizade İsmail Efendi ve daha başka pek çok kişi tarafından gösterilen iltifat ve muhabbete minnettarlık ve şükran duyuyorum.

Dersaadetli, merhum Gözlüklü Reşit Paşa'nın Bağdat valiliği zamanından beri Irak bölgesinde çeşitli hizmetlerde bulunarak Bağdat'ta kalmış olan Basra eski mutasarrıfı Yahya Nüzhet Efendi, elinde doğduğum bir baba dostu olduğundan kendisiyle tanışıp görüşmüş olmaktan çok memnun oldum.

Bağdat'ta Ziraat, Ticaret ve Zanaat

Arap arazisi birtakım mukataalara[1] bölünmüş olup her mukataanın özel adıyla anılan birer büyük kanalı vardır. Kanaldan araziyi sulamak için birçok küçük nehir çıkar. Bu nehirlere "hark" derler.

Daha önce yeri gelip anlatıldığı üzere çölün her tarafında kumla dolmuş pek çok kanal vardır. Bu kanalların kazılıp açılması ve mukataaların imarı işleri hükümet tarafından açık artırmayla isteyene satılıp ihale olunmaktadır. Ancak mukataaları bayındır hale getirmek işçi ve insana muhtaç ve bağlı olup, Irak topraklarının genişliğine oranla nüfusu çok azdır.

Bugün mamur olan mukataalar ve arazi birkaç zenginin malıdır. Fellahlar bu zenginlerin arazisinde ücret olarak mahsulün az bir kısmı karşılığında çiftçi olarak çalışırlar.

---

1 Kelime anlamı kesişmek, birbirinden kesilmek demek olan mukataa taşıdığı farklı anlamlarla birlikte ekonomik bir terim olarak devlete ait bir gelirin yıllık peşin para karşılığında kiralanmasını ifade eder. Burada kiralanmak üzere bölünmüş arazi kastediliyor.

Çiftçilerin ellerine geçen şey ölmeyecek kadar bile geçimlerine yeterli olmadığından fazla bir şey kazanarak toprak satın alıp da içinde yaşadıkları mülke cidden bağlanamıyorlar. Zaten hizmetinde bulundukları ağaların toprağında çadır veya sarife dedikleri hasırdan yapılma evlerde yaşadıklarından başları sıkışınca çadır ve sarifelerini toplayıp kolaylıkla şuraya buraya dağılıyorlar. Bu nedenle Irak bölgesinde nüfus artışı şu halle mümkün değildir.

Toprağın verimine gelince bir buğday tanesinden seksen doksan tane alınır. Hal böyleyken dışarı zahire sevk ederek ticaret yapan yok gibidir.

Diyarbekir ve Musul vilayetleri de dışarıyla zahire ticaretinden yoksundur. Bu memleketlerde zahire ticareti fazla mahsulü ambara koyarak civarda bir yerde kıtlık çıktığında oraya gönderip kıymetinin birkaç katına satmakla sınırlıdır. Gerçi Diyarbekir'le Musul'un denize uzaklığına bakarak zahire ticaretini civar memleketlerin ihtiyacıyla sınırlamalarına diyecek yoksa da Bağdat ve Basra deniz taşımacılığından yararlanan vilayetlerden olmasına rağmen toprağın şu verimliliğinden ve memleketin ihracata uygun durumda olmasından yararlanılmaması doğrusu üzücüdür. Basra'nın başlıca mahsulü hurmadır. Bu yüzden memlekete yıllık yüz elli bin liradan fazla akçe girdiği halde hurma ihracatı bile yabancı tüccarlar tarafından yapılır. Eğer Avrupa ve Amerika'dan özel vapurlar gelip de hurma almasalar yerli ahali malını satmanın yolunu bilemeyerek çürütür.

Irak'ın tarım ürünleri ara sıra çekirge belasına uğrar. Çekirge ortaya çıktığında hükümet toplatmakta kusur etmemekteyse de bunun tamamen imhası bıraktığı tohumları yok etmeye bağlı olup, tohum bıraktığı yerleri bulmak ise çölün genişliği yüzünden imkân dışıdır. Bununla beraber çekirge afetine uğrayan senelerin mahsulü bile ahalinin ihtiyacına yeter de artar.

Vaktiyle Dicle ve Fırat arasındaki Mezopotamya denilen arazi tamamen ekiliyken bu nehirler kabardığında sular araziyi sulamak için kanallara gidermiş. Bugün nehirlerden su

alan kanallar pek az olduğu için sular tabii ki yataklarına sığmayıp taşmakta ve aşağılara doğru pek çok göller ve bataklıklar meydana getirmektedir.

Bu su baskınlarının sahildeki köy ve kasabalara ve özellikle Bağdat şehrine her sene büyük zarar ve hasarı oluyor. Bağdat'ın sudan korunması sahil boyu inşa edilmiş olan setlerin dayanıklılığına bağlıdır, ama bu setler toprak yığıntısından ibaret olduğu için her sene güçlendirilmesi için büyük miktarlarda paralar harcanır. Öyleyken yine su fazla taşınca setleri yıkar veya setlerden ileri uzak bir noktadan çölü basıp arka taraftan memleketi kuşatır.

Suların maddi olarak verdiği şu hasarı halk sağlığı için de büyük bir tehlike takip etmektedir. Şöyle ki: Baskından sonra suyun çekildiği arazide balık ve kurbağa gibi birçok hayvan kaldığından bunlar tabii ki telef olarak güneş ısısının etkisiyle kokuşmakta ve her zaman sıtmaya yol açmaktan başka, bazen veba ve kolera gibi bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Su baskınlarının ekinlere faydası yalnız araziyi sulamasından ibaret olmayıp asıl tarlalara bıraktığı "dehle" denilen çamurundadır. Şöyle ki ziraat zamanı çiftçiler gayet hafif ve küçük bir sabanla toprağı biraz hareketlendirerek tohum saçarlar. Tohumlar adeta toprağın yüzünde durur gibidir. Su baskının getirdiği dehle tohumların üzerini örter.

Irak'ın tarım ürünlerinden kavun, karpuz, pancar, hıyar, kabak, bamya, şalgam ve fasulye gibi şeyler pek büyük ve bol olur ve bataklıkların çokluğu yüzünden büyük miktarda pirinç yetiştirilir.

Bağdat'ın zanaatı başlıca dokumacılıkla sınırlı gibidir. Bu yüzden pek çok kişi geçimini dokumacılıktan sağlar ve birtakım tacir Hicaz'a ve başka memleketlere Bağdat dokumalarını göndererek ticaret yapar. Bu dokumalar ipek çarşaf, kefiye, aba, cicim, abani ve iplik alacasıdır. Bununla beraber ipek ve pamuk Hindistan'dan gelmese çulhaların[1] elleri böğründe

---

1 El tezgâhında bez dokuyan, dokumacı.

kalır. Dokuma tüketiminin çokluğuna ve önemine bakarak iplik fabrikalarına şiddetle ihtiyaç varken böyle bir fabrika kurmaya kimse tarafından teşebbüs edilmemesi eleştirilmeye değerdir. Zira bu gibi ihtiyaçlar için önemli şirketler teşkiline gücü yetecek Bağdat'ta hayli sermaye sahibi vardır. Özellikle bu fabrikaların çok kazanç getireceğine şüphe istemez. Çünkü ipek ve pamuk gibi gerekli olan hammaddeyi yetiştirmeye Irak'ın iklimi ve toprağının çok müsait olmasından başka Salahiye ve Hit taraflarında büyük kömür madenleri de vardır. Ne çare ki bizde her şey görenek olduğundan görülmemiş bir şeyin kurulmasına kimse girişmek istemez.

Bağdat dokumalarının en güzellerinden olan çatma ve Horasan kadifesi döşemelikler artık yapılmaz hale gelmiştir. Vaktiyle bu şeyleri üreten ve satanlara mahsus olan hanı görmeye gittim. Hanın yüz kadar oda ve dükkânından topu sekiz on tanesi açık ve geri kalanı kapalıydı. Bu açık olan dükkânlarda da çatma ve kadifeden eser yoktu. Bir iki tanesinde iplikten yapılmış döşemelik bulabildim. Diğerlerinde ise Hint ve Çin kumaşları satılıyordu. "Çatma ve kadife yapan kimse yok mudur?" diye sordum, "Şimdi böyle şeyler yapılmaz. Bugün çatma ve kadife yapabilen bir kişi hayattadır, ama yaşlı olduğu için dükkânını ve tezgâhını kapadı, evinde oturmaktadır," dediler. Doğrusu çok üzüldüm.

Dokumacılıktan başka deri ve sahtiyan üretimi, saraçlık, kuyumculuk ve demircilik gibi Osmanlı memleketlerinin her tarafında bulunan zanaat burada da varsa da diğer yerlerde görülenlerden farklı değildir. At ticareti daha önce anlatıldı. Koyun ve inek gibi hayvanlar boldur. Koyunlar senenin her mevsiminde yavrular.

Meyve ürünlerine gelince en başlısı hurmadır. Hurmanın altmıştan fazla çeşidi vardır. Bazı çeşitleri kurutulup da saklanamaz. Tazeyken yenir ve tüketilir. Bu tür hurmalar ve örnek olarak hastavi ve sükkeri ve mahtum denilen cinsleri olağanüstü hoş ve dayanıksızdır. Portakal ve limon çokça olursa da mevsimi geçtikten sonra bulunmaz. Üzüm yok gibidir. Bağdat'a bağlı Horasan kazasındaki Halis bölgesinde

parmak üzümü cinsinden, görünüşü gayet güzel ve taneleri büyük Dese'l-Anz isminde bir üzüm olur, ama suyu ve lezzeti yoktur. Horasan kazası Bağdat'ın meyve bahçesi sayılır. Yine bu kazaya bağlı Şehriban nahiyesinde çıkan nar benzeri görülmemiş denecek kadar büyük ve lezzetlidir.

Bağdat'a Özgü Haller ve Âdetler

Bağdat'ta kışları yağmur yağar, kar yağmaz. Fakat olağandışı olarak on beş yirmi senede bir kere kar yağdığı da olurmuş. 1887 senesi Ocak ayının yirmi altısı Çarşamba sabahı iki saat kadar kuşbaşı kar yağdı ve Dicle Nehri Diyarbekir'den Cizre'ye kadar dondu.

Bağdat'ın ilkbaharı mart demektir. Nisanda birdenbire sıcaklar basar. Nisanın ortasına doğru otuz sekiz dereceye kadar sıcaklık olur. Yaz geceleri bina altında yatmak kabil olmadığı gibi gündüzleri de bina içinde oturulamaz. Sabahları saat dokuza ona kadar odaların önündeki "tarama" denilen gezinti yeriyle evin avlusunun gölge olan tarafında açıkta ve öğleden ikindiye kadar evlerin yer katındaki serdablarda oturulur. İkindiden sonra yine açıkta gölge olan yerlerde barınılır ve akşamüstü damlara çıkılıp gece orada yatılır. Gündüzleri serdabların içini ve evin avlusunu ve taramaları mütemadiyen kovalarla sularlar ve serdabların pencereleriyle tarama direklerinin arasına "ağul" korlar. Ağul, hurma dallarından yapılmış iki parça çerçevenin arasına koyulan devedikeni türünden bir otun ismidir. Bu çerçeveler paravan veya tahta perde gibi rüzgâr esen tarafa konulduğundan sulandıkça bundan geçen rüzgârın sıcaklığı kaybolur. Ağullardan başka serdablarda havanın cereyanı için "bâdgir" denilen ocaklar ve tavana asılı "panka" denilen büyük yelpazeler vardır. Serdabın dışında bir hizmetçi bu yelpazeye bağlı olan ipin ucunu çekerek hareket ettirir. Bir de hurma yapraklarından yapılmış hasır yelpazeler boldur. Ziyarete gelen kişilere kahve ve sigaradan önce birer yelpaze verilir.

Bağdat'ta suyu gayet serin tutan bir tür topraktan testi ve bardak yaparlar. Testilere "tunke" ve bardaklara "şerbe" denir. Bunlar gündüzleri serdablarda "zenbur" dedikleri çukurlara ve akşamdan sonra damlarda duvarların üstüne konur, zenbur da rutubetin ve damda akşamdan sonra esen serin rüzgârın etkisiyle suyu buz gibi soğutur. Dicle'nin suyu süzgeç taşlarından geçirildikten sonra çok lezzetli ve hafif bir sudur. Bir de belediyenin idaresindeki vapur makinesiyle işletilen bir buz fabrikası vardır, yaptığı buz sıcaklık kırk sekiz elli dereceye vardığı zamanlarda ve özellikle yaz ramazanlarında Bağdat'ta bulunanlara doğrusu taze hayat verir.

Geceleri damlarda karyolalarda açıkta yatılır. İlkbaharda Dicle'ye yakın olan bahçeler arasında bulunan evlerde sinek ve böcek gibi çeşitli haşereler damlarda fenerlerin ışığına milyonlarla hücum ederek insanı rahatsız ederler. Bu nedenle bu haşeratın çıktığı ve devam ettiği sürece yemeği günbatımından önce yemek, fenerlerin aydınlığından uzak oturmak ve karyolalara cibinlik koymak mecburiyeti vardır. Yazın sıcağı bu hayvanları yaşatmadığından sıcaklar artınca telef olurlar. Ondan sonra damlarda oturup yatmak hoş olur. Zira geceleri daima serin rüzgâr esmekle beraber gökyüzünde yıldızların ve özellikle mehtabın ve damlarda yanan fenerlerin görünüşü çok güzeldir. Gündüzleri sıcaktan çekilen sıkıntı unutulur.

Vaktiyle Politika Müdüriyetiyle iki sene kadar Bağdat'ta bulunmuş olan Müze-i Hümayun Müdürü Hamdi Beyefendi[1] Bağdat'ın sıcağını tarif için, "Bu memlekette yazları rafadan yumurta yenemez. Çünkü yumurta tavuktan çıkar çıkmaz hazırlop olur," der. Gerçekten Bağdat'ta yazları daimi surette kırk dörtten kırk sekiz dereceye kadar sıcak olur. Temmuz içinde elli dereceye kadar çıktığı da görülmüştür. Bununla beraber yaz mevsiminde asla rutubet olmadığından

1 Meşhur ressam Osman Hamdi Bey 1869 yılında Vali Mithat Paşa'nın teklifini kabul edip iki yıl süreyle Bağdat'ta Vilayet Yabancı İşleri Müdürü olarak çalışmıştır.

hiç rahatsızlık vermez. Hamam sıcağı otuz altı dereceyken insanı bunaltır ki sebebi rutubettir.

Bağdat'ın akrebi haziranda çıkıp ekime kadar bulunur. Bu hayvan gündüzleri görünmez. Yalnız karanlık basınca meydana çıkar. Evlerin serdablarıyla avlularında ve sokaklarda gezer ve bazen odalara girer. Damlarda görünmesi pek nadirdir. Üzeri toprak döşeli damlarda bazen çıkarsa da tuğla döşeli olan damlarda yoktur. Bu hayvan şaşılacak şekilde, adi beyaz tahtadan yapılmış kerevetlere asla çıkmaz. Geceleri sokaklarda toprak üstünde yatan bekçilerin akrepten korkmamaları şaşırtıcıdır. Besbelli bu adamların derileri ve ayaklarının nasırları tahta gibi sertleşmiş oluğu için ya akrep sokamıyor veya kendileri akrebin soktuğunu hissetmiyor.

Bağdat'ın düğün törenleri de garip âdetlerindendir. Avam düğünlerinde gelinin yüzyazısı[1] gününden bir gün önce güveyinin evine çeyizi taşınır. Taşınan eşyaların önünde kalaylı bakırdan büyük bir su güğümü gider. Arap kadınları evlerinin ihtiyacı olan suyu nehirden bakır güğümlerle kendileri taşıdıkları için bu güğüm çeyizin önemli parçalarından sayılır. Ertesi Perşembe günü yirmi otuz kadar kadın, gelini ortalarına alıp yayan yürüyerek güveyinin evine giderler. Yolda giderken iki kadın gelinin koltuklarına girer ve bir kız çocuk gelinin önünde bir ayna tutarak ters yürür. Gelin hem yürür hem de mütemadiyen bu aynaya bakar. En önde iki kişi başlarında bürümcüğe sarılı birer küçük çekmece götürür. Bu çekmecelerin çeyizle gönderilmeyip gelinle birlikte gitmesi para ve ziynet çekmeceleri olduğu içinmiş.

Zengin takımının gelinleri bu şekilde sokaklarda gezdirilmez. Güveyinin evine götürüldükten sonra orada yüzleri yazılır. Bunun sebebi de memlekette gelini taşımak için araba bulunmamasıdır. (Bağdat'a vardığımda Âzamiye kasabasından şehre kadar arabayla geldiğim daha önce anlatılmıştı. Bu araba bir tane ve omnibüs tarzında olup

---

1 Düğünden önce gelinin makyaj yapılarak, teller, pullar yapıştırılarak yüzünün süslenmesi.

Âzamiye'yle Bağdat arasında ziyaretçileri taşımak için bir araba şirketi kurulmak üzere Hidayet Paşa tarafından örnek olarak getirtilmiştir. Memlekette ondan başka kira arabası yoktur.) Fakat tersine güveyiler alayla gece sokaklarda gezdirilir. Bu alaya "zeffe" derler; bir, bazen iki takım çalgı, davul, zurna ve rakkaselerle birçok fanus, fener ve meşalelerden ve özellikle eski usulde mumlarla donatılmış tablalardan oluşur.

Hıristiyan düğünleri de tuhaftır. Gelin alınacağı gece güveyi takımı gelinin evinde toplanır, iki taraf şarkı ve bestelerle opera tarzında konuşur, pazarlık ederler ve gelini götürürler.

Bağdat'ta birkaç türlü saz ve çalgı bulunur. Birincisi avamın rağbet ettiği davul ve zurnadır. Bayramlarda veya bir zeffe alayı sokaklarda dolaşırken bu davul zurnacılar memurların ve hanedandan tanınmış kişilerin evlerinin önünde durup "Çevre yanım bağ olsun, filan ağa sağ olsun" diye Türkçe bir beyti tekrar tekrar söyleyerek bahşiş isterler. İkincisi santur, rebap ve dümbük, yani darbukadan oluşan ince sazdır. Lakin söyleyenlerin seslerinin çok fena olmasından başka, haykırır gibi bağırırlar. Üçüncüsü de Yahudi cemaatinin fakir çocuklardan teşkil etmiş oldukları bir bando mızıkadır.

Bağdat'ta sıcak mevsimde cenazeleri gece defnederler. Henüz evlenmemiş gençlerle bakirlerin cenazelerinin önünde def ve kudüm çalarlar ve kadınlar kabristana kadar giderler. Cenaze çıkan evlerde kadınlar arasında bir hafta hatim töreni yapılır. Bu tören ücretle tutulan birtakım ağlayıcı kadınların vefat eden adamın övgüsünü ilahi tarzında okuyup feryat etmelerinden ve toplanan komşu kadınlarının göğüslerine vurarak "helhele" dedikleri "Lülülülü!" diye bağırmalarından ibarettir. Ağlayıcı kadınlar ilahileri vakit vakit okuduklarından arada kahve, şerbet ve nargileler içilir ve gülerek eğlenerek sohbet edilir. Her sene Ramazan-ı şerifin birinci gecesi o sene içinde cenazesi olanların evlerinde bu matem töreni yapılır.

Safer[1] ayının son çarşambası bütün Bağdat ahalisinin tatil ve şenlik günüdür. İsmine Çember Suri[2] derler. O gün hükümet dairelerinde bile yerlilerden kimse bulunmaz. İslam ve Hıristiyan, herkes şehir dışına ve bahçelere çıkıp yiyip içerler. Buna Çember Suri diye manasız bir isim takılmış olmasının sebebini anlayamadım ve her kime sordumsa mantıklı bir cevap alamadım.

Bağdat'ta palikarya tarzında baldırı çıplaklara "Ebu Casım" derler. K harfinin c gibi telaffuz edildiğine bakarak Ebu Kasım'dan galat olduğu anlaşılıyorsa da bu ismin palikarya geçinen tosunlara verilmesinin sebebi de Çember Suri gibi bilinmez.

İran'dan gelen ziyaretçiler arasında birtakım doktorlarla fal bakıcılar vardır. Falcılar "Kavval![3] Fettah-ı fal!"[4] diye bağırıp gezerler. Bunların bir zararı olmadığı için mesleklerini yapmalarına diyecek yoksa da doktor geçinen cahillerin, sırtlarında bazı ilaçlar olan birer çekmeceyle "El hekim!" diye bağırarak sokaklarda dolaşmalarına izin verilmesine şaşırdım.

Hindistan Yoluyla Dersaadet'e Dönüş

Düyûn-ı Umûmiye'deki memuriyetimin sona erdirilmesinden sonra bir süre Bağdat'ta kalarak Mustafa Asım Paşa'nın valiliği sırasında belediye dairelerinin işlerine bakmak, tramvayla emniyet sandığının hesaplarını görmek ve kapanmaya yüz tutan Mekteb-i Sanayii iyileştirip canlandırmak gibi valilik tarafından verilen bazı geçici görevlerle vakit geçirmekteyken hükümetten emir ve harcırah verilerek Dersaadet'e çağırıldım. Mevsimden dolayı deniz yoluyla gitmek kara yoluna tercih edilir göründü. Zira Eylül'den son-

1 Hicri takvimin ikinci ayı.

2 Pek çok Doğu kültüründe kutlanan Çarşamba Suri'nden ses değişimi yoluyla "Çember Suri"ne dönüşmüş olmalı.

3 Anlatan.

4 Fal açan.

ra bu bölgede şiddetli yağmurlar yağar. Bu nedenle Halep'e kadar Fırat boyu yirmi yirmi beş günlük mesafede geceleri çadır altında yatarak kara yolculuğu etmek kolay bir şey değildir. Deniz yoluysa tersine bu mevsimde pek rahattır. Çünkü Hint Denizi'nde yazları haziran başından eylüle kadar "brasat" dedikleri şiddetli rüzgârlar eserek büyük fırtınalar çıkarsa da eylülden sonra brasat son bulur ve bütün kış deniz gayet hoş ve sakin olur.

Eşyamı açık artırmayla satarak adamlarıma izin verip 1888 senesi Ekim'inin on dokuzu Cuma sabahı Linç Kumpanyasının bir vapuruna binerek Basra'ya gitmek üzere Bağdat'tan hareket ettim. Arazi-i Seniyye'de[1] geçici bir memuriyetle Bağdat'a gelip o aralık işini tamamlayarak Dersaadet'e dönmek üzere olan kurmay yarbaylardan Arif Bey de bu yolu tercih ettiğinden bir hemşeri yol arkadaşı denk gelmesine memnun oldum.

Bağdat'ta tam üç seneye varan ikametim sırasında pek çok kişinin sevgi ve ilgisini kazandığım için bu fakirle veda için eşraf, ayan ve memurlardan vapura gelen kişilerin çokluğundan doğrusu gurur duydum.

Dicle suyunun bu mevsimde azlığından dolayı vapur pek çok yerde otura kalka akşama kadar ancak Ayvan-ı Kisrâ önüne gelebildik. Orada geceledik. Ertesi gün Aziziye önüne kadar gidebildik. Daha ertesi günü vapur bir kumluğa oturdu. Akşama kadar kurtarmayla uğraşıldığından Bagile adlı yerden ileri gidemedik. Dördüncü gün altı saat kadar sığ bir yeri geçmeye savaştıktan sonra artık hiçbir yerde durup oturmaksızın saat dört sıralarında Kutü'l-Amare'ye geldik. Burası Bağdat'a bağlı bir kaymakamlık merkezidir. Ezandan sonra Kutü'l-Amare'den hareket ettik. Ertesi akşam Basra'ya bağlı mutasarrıflık merkezi olan Amare'ye uğradık ve daha ertesi Ekim'in yirmi dördüncü ve Bağdat'tan hareketimizin altıncı günü öğle vakti Fırat'la Dicle'nin birleştiği Kurne adlı yere gelerek ezandan sonra Basra'ya vardık.

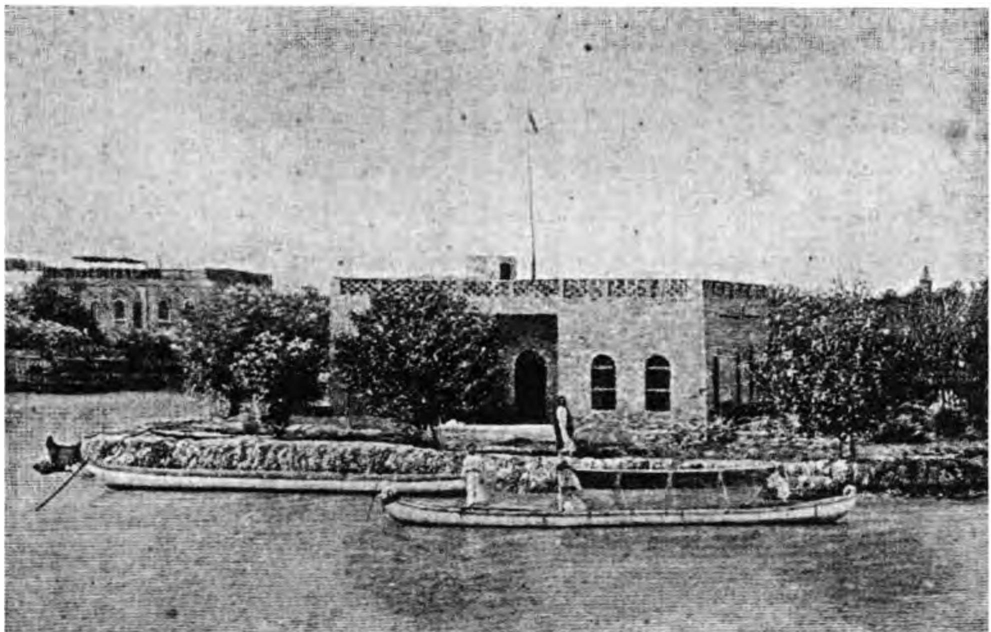
---

1 Saltanat sahibine ait topraklar.

Daha önce yeri gelip anlatıldığı üzere Fırat'la Dicle'nin birleştiği Kurne'den itibaren Fars Denizi denilen Basra Körfezi'ne kadar nehir gereği gibi büyür ve ismi Şattü'l-Arap'tır. Şattü'l-Arap'ta gelgit olur. Gelgit her gün iki defa olursa da ay başlarıyla dolunayda, yani her on beş günde bir fazlaca olduğundan büyük deniz vapurlarının Basra'ya kadar gelip gitmelerine müsaittir. Onun için büyük vapurlar Basra'dan yalnız on beş günde bir hareket ederler. Biz Basra'ya gelirken deniz çekilmişti. Nehrin üzerinde birtakım adalarla balık avlamaya mahsus kamıştan yapılmış ağıllar meydandayken yarım saat zarfında su yükselip hepsi kayboldu ve nehir adeta deniz şeklini aldı.

Basra şehri Şattü'l-Arap'ın kıyısında değildir. Bir çeyrek kadar içerde ve sağ taraftadır. Şattü'l-Arap üzerinde gümrük ve denizcilik daireleriyle tüccar mağazaları, vapur acenteleri ve konsolosluklar vardır. Buraya Aşar derler. Gümrük dairesinin önünden içeriye doğru Basra şehrine kadar bir kanal gider ve iki tarafında bazı binalar ve bahçeler vardır. Bu kanaldan bahçelere birçok arklar ayrılır. Gelgit tabii ki kanalda da hükmünü yürütse de Fırat Nehri'nde gördüğüm sakiye türünden kayıkların gidiş gelişine engel değildir. Bu kayıklara burada "belem" derler ve Fırat'takilere göre düzgüncedir. İçlerinde döşeme ve üzerlerinde tente bulunur. Basralılar zevk sahibi olduklarından güzel havalarda kadın erkek belemlere dolarak bütün gece sabaha kadar çalgı ve çiganeyle nehirde gezip eğlenirler.

Hurma hasadı zamanında Basra'dan doğruca Süveyş'e giden yük vapurları bulunursa da düzenli olarak işleyen vapurlar yoktur. Düzenli posta Britiş İndiya adlı İngiliz kumpanyasının her on beş günde bir Basra'dan Hindistan'a işleyen vapurlarına mahsustur. Bu nedenle Hindistan'a ve oradan Akdeniz'e giden vapurlardan biriyle Süveyş'e gitmek zorundaydım. Basra'ya varışımızın ertesi günü Bağdat'tan geldiğimiz vapurun kaptanı Mösyö Klemens'in aracılığıy-

Basra'da Attar Boğazı.

la Britiş İndiya Kumpanyası'nın acentesine giderek üç gün sonra Purulya isminde bir vapurun Bombay'a gitmek üzere Basra'dan hareket edeceğini öğrendim. Basra'dan Bombay'a yemek dahil iki yüz rupiye, yani on beş lira bedeli olan birinci kamara biletini yine Mösyö Klemens'in sayesinde altmış yedi rupiye noksanına, yüz otuz üç rupiyeye aldım.

Basra Valisi Ferik Şaban Paşa, Aşar'da bir yalıda ikamet ediyordu. Basra'dan hareket edeceğimiz güne kadar üç gün bizi evinde misafir etti. Havasının kötülüğüyle meşhur olan Basra'ya göre Aşar'ın havası güzelse de nasılsa ahali tarafından henüz rağbet edilmediğinden daha önce sözü edilen dairelerle tüccar mağazaları, acenteler ve konsolosluklardan başka burada evler çok azdır.

Basra'da bulunduğum üç gün zarfında şehri gezdim. Her ne kadar vilayet merkeziyse de on bin kadar nüfuslu, sıcağı ve rutubeti fazla, sokakları ve binaları düzensiz, küçük bir memlekettir. Fakat çok miktarda hurmalıkları vardır, bu yüzden önemli ticaret meydana gelmektedir. Memleketin havasının kötülüğüyle rutubetinden dolayı yaz geceleri Bağdat gibi evlerin damlarında açıkta yatılamaz. Sıtması da meşhurdur.

Umman kıyılarından Basra'ya çok sayıda yelkenli gemi gelir. Bu gemilerin şekli eski resimlerde görülen kalyonlar gibidir. Bunların sekizer onar çifte büyük sandalları vardır ve küreklerinin ucu berber aynası gibi yuvarlaktır. Kürek çekerken tayfalarından biri mütemadiyen Arapça gayet güzel ve etkileyici bir gazel okur.

Basra Körfezi

Ekim'in yirmi yedisi Cumartesi günü sabah erkenden Purulya vapuruyla Basra'dan hareket ettik. İki saat aşağıda İran'ın Karun Nehri'nin Şattü'l-Arap'a döküldüğü yerdeki Muhammere'ye yaklaştığımızda sahilden iki top atıldı. Posta vapurları gelirken ahaliyi haberdar etmek üzere bu

şekilde top atmak orada âdetmiş. Muhammere'de vapur üç saat kadar yük aldıktan sonra hareket ettik. Beş saatte Şattü'l-Arap'ın sonundaki Fav adlı yerin önünden geçerek denize çıktık.

Fav, Şattü'l-Arap'ın ağzında sağ tarafta boş ve basit bir kumluktan ibaretse de nehrin girişine hâkim olduğundan orada birtakım önemli istihkâmlar ve bir de telgrafhane yapılmıştır. Fav'dan sonra sağ tarafta Kuveyt limanı vardır, gemiler için önemli ve büyük bir sığınaktır. Daha ilerisi birçok adaları olan Bahreyn Körfezi'dir. Necd bölgesinin Acir ve Katif iskeleleri bu körfezdedir.

Saat üç buçuğa doğru nehrin sarı renkli sularından kurtularak güzel havayla denizde yolumuza devam ettik. Hava gayet sıcak olduğu için gece kamarada yatılamıyordu. Yataklarımızı güverte kaportaların üzerinde serdiler. Açıkta yattık.

Bender Buşehr

Ekim'in yirmi sekizi Pazar sabahı sol tarafta İran kıyılarının dağları göründü. Saat yedide Bender Buşehr'e geldik. Memleket yüksek dağların eteğinde ve denize doğru çıkmış yarımada gibi bir yerdedir. Vapurumuz sahilden epeyce uzakta demir attı.

Burada İran Devleti'nin bir beylik vapurunu gördük. Yük vapurları şeklinde iki direkli bir saç vapur, ismi de Persepolis'tir.

Şehri gezmek üzere Arif Bey'le beraber karaya çıktık. Bender Buşehr sokakları dar ve eğri büğrü, küçük bir memleketse de İran'ın tarım ürünlerinin ve ürettiği malların ihraç edildiği başlıca iskele ve çıkış kapısıdır. Çarşı pazarında güzel üzüm, ayva ve nar gibi Şiraz'dan gelen meyvelerden başka anlatılmaya değer bir şey yoktu.

Vapura dönmek için sandala binmek üzereyken karşımıza bir adam çıkarak bizden sekiz tümen pasaport parası istedi. Pasaportlarımızı gösterdikse de tanımadı. İran tezkeresi

almamız gerektiğini söyleyerek o kadar para istemekte ısrar ettiğinden memleketin tezkere memurunu bulup da meram anlatmaya mecbur olduk. Tezkere memuru Hacı Mehmed İbrahim Han isminde ve aklı başında bir adamdı. İskele memurunun bu münasebetsizliğinden dolayı özür dileyerek bize çay ve nargile ikram etti. Şayet vapurun uğrayacağı diğer İran memleketlerine de çıkacak olursak yine böyle bir muameleye uğramamamız için elimize açık bir mektup verdi. Kendisine minnet ve teşekkürlerimizi ifade ederek vapura döndük.

Vapurumuz ertesi gün Bender Buşehr'de akşama kadar yük aldıktan sonra ezan vakti oradan hareket etti ve bir saat ileride İngilizlerin İran sularında görevli olan donanmasının bulunduğu yerde durup bahriye komutanlarından Brekenböri isminde bir kişiyi alarak yine yoluna devam etti. Bu kişi Maskat limanında bulunan Turkuaz isminde bir İngiliz savaş gemisinin kumandanıymış. Birkaç lisan bilir, kibar ve nazik tavırlı bir adamdı. Kendisiyle Maskat'a kadar vapur arkadaşlığı ettik ve Maskat'la civardaki Arapların durumuna dair bu fakire bazı faydalı bilgiler verdi.

Lince

Ekim'in otuzu Salı günü hiçbir yere uğramaksızın yolumuza devam ettik. Sol tarafımızda mütemadiyen İran kıyılarının dağları görünmekteydi. Şeyh Şemel isminde bir adanın önünden geçtik. Daha ertesi Çarşamba sabahı saat altı buçukta İran'ın Lince adlı şehrine geldik. Uzaktan büyük ve güzel bir memleket gibi görünüyordu. Karaya çıktım. Burasının da Bender Buşehr gibi sıradan, küçük bir harabe şehir olduğunu gördüm.

Lince'nin kadınları siyah çarşafla örtündükleri gibi şaşılacak şey olarak yüzlerine balolarda kadınların kullandıkları "lev" denilen siyah kadife maskenin aynısı yüzlük takıyorlar. Acaba bu türden maskeyi bunlar Avrupalılardan mı almış? Yoksa bu yüzlük Avrupa'ya buradan mı gitmiş?

Bender Abbas

Saat on buçukta Lince'den hareketle ertesi sabah erkence yine İran'ın Bender Abbas adlı şehri önünde durduk. Bu memleket de diğerlerinin aynıydı. Fakat burada Hindistan'ın Banyan dedikleri putperestlerinden pek çok tüccar olup, kendilerine mahsus bir çarşıda alışveriş yapıyorlardı.

Şehri dolaştıktan sonra vapura dönerken iskele başında yine tezkere sorarak sekiz tümen isteme münasebetsizliği olduysa da Bender Buşehr tezkere memurunun vermiş olduğu açık mektup işimize yaradı. Zorluk çıkmadan kurtulduk. Pasaport denilen şeyin bir yolcu karaya çıkarken aranılması lazım geldiği halde buralarda memlekete girenlerden sorulmayıp da vapura dönüşleri sırasında aranılması gariptir.

Saat on bir buçukta Bender Abbas'tan hareket ettik. Biraz ileride üç yüz sene önce ezici güç ve kuvvetleriyle bu bölgeyi tehdit ve zapt eden Portekizlilerin ticaret merkezi olan meşhur Hürmüz Adası'nın önünden geçtik. Bu ada Basra Körfezi'nin boğazını teşkil eder, ondan sonra Umman Denizi'ne çıkılır. Bugün boştur ve yerleşim yoktur. Hürmüz Boğazı'nda Res-i Müsendem ismindeki burundan ilerisi Umman bölgesine ait büyücek bir koydur. Koyun içinde birçok ufak tefek ada vardır. Buralarda inci avlanır. Boğazdan Umman Denizi'ne çıkınca artık sol taraftaki sahil kaybolup sağ tarafta Arabistan kıyıları görünmeye başladı. Ertesi, Kasım'ın ikisi Cuma günü öğle vakti Maskat'a vardık.

Maskat

Maskat şehri kale içinde ve deniz kenarındaysa da iki tarafı sahil boyu yüksek ve sarp kayalarla çevrilidir. Bu kayaların üzerinde Portekizlilerin istila zamanından kalma istihkâmlar görünür. Maskat'ta ticaret tamamen daha önce söz ettiğimiz Banyan dedikleri Hint putperestlerinin elindedir. Maskat, çöl Araplarının pazar yeri olduğundan içerilerden

pek çok Arap gelip alışveriş ederler. Bu Araplar daima silahlı gezer. Silahları da birer düz kılıçla birer tüfek ve birer de eğri hançerden ibarettir. Şehrin sokakları gayet dar, eğri büğrü, evleri ve dükkânları düzensizdir. Arka tarafında bir miktar düzlükten sonra dağlarla ağaçlık ve yeşillik vardır.

Maskat Emiri Faysal bin Türki'nin ikametgâhı sahilde üç katlı büyücek bir evdir ve damının üzerine düz kırmızı bir sancak çekilmiştir. Yine sahil boyu yabancı tüccarların ve Amerika konsolosunun muntazam binaları vardır.

Memleketin en önemli ürünü ve ihracatı hurmadır. Helvası da meşhur olduğundan teneke kutular içinde büyük miktarda helva ihracatı oluyor. Böyle şöhret kazanmış helva elbette iyi bir şeydir diye alıp yedim. Adeta gaziler helvası türünden lezzetsiz bir şey olduğunu görerek şaşırdım. Maskat hurması siyah renkte ve çok lezzetlidir. Bozulmaksızın Amerika'ya kadar taşınabilir. Emirin limanda biri Sultani ve diğeri Selam adında iki vapuru duruyordu.

*

Bender Buşehr'den beri birlikte seyahat ettiğimiz Mösyö Brekenböri'nin daveti üzerine Maskat'a vardığımız gün Arif Bey'le beraber Turkuaz korvetini gidip gezdik. Maskat'ta ticaret yapan Hintlilerin fazlalığı nedeniyle Arapların saldırılarından korumak için Hindistan donanmasından ara sıra böyle bir beylik gemi gelerek bir müddet burada dururmuş. Vapurumuza dönerek akşam yemeği yedikten sonra gece Mösyö Brekenböri bir filika gönderip tekrar bizi gemisine davet etti, kalkıp gittik. Geminin içi bayraklar ve dışı fenerlerle donanmış ve güverte üzerinde bir tiyatro sahnesi kurulmuştu. Aspiran dedikleri birtakım genç ve tüysüz teğmenler kadın kıyafetine girerek ve erkek rollerini de diğer subaylar yaparak mükemmel iki komedya oynadılar ve mızıkayla bir de konser verdiler. Ardından kumandanın salonunda kurulmuş yirmi kişilik bir sofrada yiyecekler ve nefis içeceklerle supe,[1] yani gece yemeği yedik. Komedya oynayan subaylar

---

1 "Akşam yemeği" anlamında İngilizce bir söz, supper.

tiyatro kıyafetleriyle sofraya oturdular. Salonun düzeni, aydınlatması ve yemeklerin nefisliğiyle müziğin tatlılığı Umman Denizi'nde Maskat kayalarının önünde bulunduğumuzu bize unutturdu. Böyle yerlerde bu gibi medeniyet işaretlerine rastlamak doğrusu hoşa gidiyor. Özellikle Maskat gibi medeni olmayan bir memlekette tiyatro ve konser izleyip en nadir ve zarif yiyecekler ve içeceklerle supe etmek hatır ve hayale gelir şeylerden olmadığı gibi emsali de daha önce olmasa gerektir.

*

Ertesi gün tekrar şehre çıkarak biraz dolaştığım sırada emirin evinin açık duran kapısından içeri bakmaktayken kapıcılık eden bir Arap, "Avluda vahşi hayvanlar vardır, görmek isterseniz buyurunuz," diye davet etti ve ben kapıdan içeri girince kapıyı kapadı. Etrafıma bakarak ne göreyim? Avlunun bir köşesinde bağsız, zincirsiz bir dişi aslan yatıyor ve gözlerini üzerime dikerek korkunç korkunç bakıyor! Hayvanı görür görmez kapıya doğru fırladımsa da Arap bir eliyle kapıyı tutup diğer elini "Bahşiş" diye uzattı. Arap'ın yüzüne birkaç para atarak kapıyı açtırıp kendimi sokağa attım ve kapının karşısındaki dükkân sahiplerinin bana bakarak gülümsemelerinden bu yolda bahşiş verenlerin birincisinin ben olmadığımı da anladım.

*

Vapura dönüşümde Turkuaz'ın subayları ziyaretimize geldiler. Birlikte öğle yemeği yedik ve yemekten sonra Kumandan Brekenböri de gelince hepsiyle vedalaştık ve saat dörtte Hindistan'ın Sind bölgesinin en önemli şehri olan Karaçi'ye doğru Maskat'tan hareket ettik. İki gün iki gece kara görünmeksizin Hint Denizi'ni karşı yakaya geçip Kasım'ın altısında Salı günü sabah erkenden Karaçi limanına girdik.

Karaçi

Karaçi'nin limanı gayet büyük ve önemlidir. Vapurun durduğu noktadan bir yelkenli kayıkla bir çeyrekte gümrü-

ğe yakın büyük iskeleye çıktık. Şehir iskeleden uzaktır. İskele sayılan rıhtımın büyüklüğü ve çeşitli noktalarında birçok vapurun yük alıp vermeleri ve demiryolu katarlarının geliş gidişi görülmeye değerdi. Karaçi günden güne büyümekte ve genişlemekte olduğundan iskeleyle şehir arasında yeni yapılmış büyük ve yüksek binaları ve gayet geniş ve muntazam caddeleri olan bir yeni mahalleden geçerek arabayla yarım saatte şehre vardık. Şehir yeni mahalleden daha muntazamdı. Büyük bir kısmında evler yazlık tarzında, hepsi bahçeler içinde ve birbirinden aralıklı olduğundan iki yüz bin nüfusu olan bu memleket bir iki kat daha fazla nüfusu varmış gibi geniş görünüyordu.

Osmanlı Devleti'nin fahri konsolosluğunu yapmakta olan Karaçi ileri gelenlerinden Hasan Ali Bahadır adlı kişinin evine gittik. Ali Bahadır bize pek çok ikramda bulunup ağırladıktan sonra akşam yemeğine davet etti. Yol arkadaşım Arif Bey'le beraber memleketin görülmeye değer yerlerini ve özellikle Banyanların büyük tapınaklarını gezip dolaştıktan sonra saat dört sularında tekrar Hasan Ali Bahadır'la buluştuk. Bizi arabasına alarak memleketin bahçesine ve kendi yardım ve gayretiyle meydana getirilmiş olan büyük bir İslam medresesine götürüp gezdirdi. Evinde mükemmel bir yemekten sonra gece yine kendi arabasıyla ve oğullarından birinin eşliğinde iskeleye gönderdi. Hasan Ali Bahadır'ın evinden iskeleye kadar yarım saat devam eden o güzel ve geniş caddelerin gaz lambalarıyla iskelede yük indirip yükleyen vapurların elektrik ışıkları şehrayin gibi memleketi aydınlatmıştı. İskeleden bir filikaya binerek vapurumuza gelip gece limanda yattık.

Fırtına

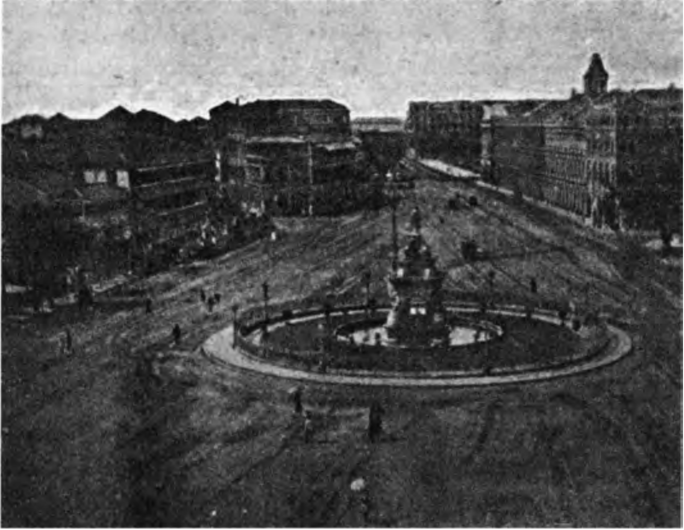
Kasım'ın yedisi Çarşamba günü bizimle görüşmek için vapura gelen Hasan Ali Bahadır'la vedalaştıktan sonra öğle vakti limandan hareket ettik. Karaçi'den Bombay'a vapurla

kırk sekiz saattir. Limandan çıkar çıkmaz başlamış olan fırtına gittikçe şiddetlenerek gece o dereceye geldi ki vapurda yemek yemek şöyle dursun dağlar gibi kalkıp da vapurun üzerine dökülen dalgalardan güvertede durabilmek ve yarım metre yüksekliğinde dolmuş olan sudan kamaraya gidip de yatabilmek imkân dışıydı. Bir maşlaha sarınıp kamaranın merdiven ayaklarının üzerinde parmaklığa tutunarak oturdum kaldım. Merdiven başı köşk gibi korunaklı bir yerdiyse de vapura dökülen dalgalar bu köşkün kapısından içeri hücum ettikçe duş gibi üzerimden ve başımdan geçerek aşağıya akmaktaydı. Kamarama girmiş olan suyun içinde yol sandığımın yüzdüğünü olduğum yerden görüyordum. Vapurda Basra ve Muhammere'den yüklenmiş yüz kadar at vardı. Şiddetli dalgaların bu biçare hayvanlardan ara sıra bir ikisini alıp denize götürdüğünü merdivenin penceresinden gördükçe dalgalar merdiven köşkünü de benimle beraber alıp götürecek diye olağanüstü bir korku içindeydim.

Kamaradaki yatakların başuçlarında mantardan yapılma birer cankurtaran gömleği asılıydı. "Denize düşen yılana sarılır" diye bu gömleklerden bir tanesini giymek istediğim halde kamaradaki suların içinde yuvarlanıp boğulmak tehlikesi o gömleği almaya mani olduğundan büsbütün hayattan ümidimi kestim. Vapur batarsa mantar gömlekle denizin üstünde kalanları Hint Denizi gibi büyük bir denizde acaba kim görüp de kurtaracaktı! Öyle dehşetli ve ümitsiz bir hal içinde burasını akıl edecek ve hatırıma getirecek halim yoktu.

O gece ve ertesi Perşembe günüyle gecesi bu halde geçti. Daha ertesi Cuma günü şiddetli bir yağmur gelip havayı ve denizin dalgalarını biraz değiştirip sakinleştirdiyse de yine vapur içerisinde yürümek ve hareket etmek mümkün değildi. Bu fırtınayla gece yarısından önce Bombay limanının fenerleri göründü ve bir saat sonra limanın ağzında bekleyen bir vapurun rehberliğiyle içeri girebildik. Bugün öğle vakti Bombay'a varacakken fırtınadan dolayı kırk sekiz saatlik mesafeyi altmış saatte kat etmiş olduk. Bu mevsimde Hint Deni-

zi'nde böyle şiddetli bir fırtınanın çıkışı ve özellikle tam rûz-ı kasıma[1] rastlaması olağandışı ve şaşırtıcıydı. (İçinde sekiz yüz yolcuyla Karaçi'den hareket eden bir vapurun bu fırtınada batıp kaybolduğu sonradan Bombay'da haber alınmıştır.)

Bombay şehrinde bir meydan.

Bombay

Bombay limanının ağzı dar olduğu halde içerisi gayet geniş ve uzunlamasına bir göl gibidir. Bu gölün ortasında büyücek bir iki ada vardır. Limanın ağzını işaret eden fener, saniyede bir göz gibi açılır kapanır beyaz renktedir. Fakat vapurlar içeri girerken rengini değiştirerek kırmızı olur. Bombay şehri limana girilince sol tarafta denize doğru çıkmış yarımada gibi bir burundan itibaren liman boyunca bir sırt üzerindedir. Limanın sağ tarafında köyler vardır.

---

1 Halk arasında kışın başlangıcı sayılan 8 Kasım günü başlayıp 6 Mayıs'a (Hıdırellez) kadar devam eden ve tarihî kayıtlarda rûz-ı kasım şeklinde geçen dönem.

Gece vapurdan bir filikaya binerek Apolobender ismindeki iskeleye çıkıp iskeleden on dakika ileride ve yine o isimde bir otele indim. Fırtınanın neden olduğu üç günlük heyecanla uykusuzluktan karnımın açlığına bakmayıp hemen yattım ve ertesi günü öğle vaktine kadar uyudum. Yol arkadaşım Arif Bey Atebât-ı Aliyye'yi[1] ziyaretten dönen Hintlilerden vapurda dostluk kurmuş olduğu bir kişinin evinde misafir oldu. Öğleden sonra Osmanlı Devleti'nin Bombay Başkonsolosu İsmail Bey'in Malabarhil denilen ve Bombay'ın bir çeşit sayfiyesi sayılan yerdeki evine giderek kendisiyle görüştüm.

Bombay'dan Akdeniz'e giden vapur eksik değilse de çektiğim fırtınanın dehşetiyle artık olur olmaz vapura binip de Hint Denizi'ni bir kıtadan öbür kıtaya geçmeye cesaret edemedim. Özellikle buraya kadar gelip de Hindistan'ın görülmeye değer şeylerini görmeksizin ve usul ve âdetlerini anlamadan gitmek makul değildi. Peninsular Kumpanyası'nın bir hafta sonra hareket edeceği söylenen büyük bir vapurunu bekleyip Bombay'da kalmayı tercih ettim.

Vapurda fırtına esnasında su içinde kalmış olan sandığımı açarak rutubet çeken eşyayı kurutmak için oteldeki odama serdiğim sırada Başkonsolos İsmail Bey'in rehber ve tercüman gibi hizmette bulunmak üzere tavsiye etmiş olduğu Bağdatlı (ismini hatırlayamadığım) bir adam bu eşya arasında bulunan ipekli bir İran seccadesini görüp, "Burada İngilizler bu seccadeye hayli para verirler, eğer satmak isterseniz bazılarına göstereyim," dedi. Seccadeyi dört liraya almıştım. Tercümanın kırk elli liraya doğru satılabileceğini söylemesine tamah ederek kendisine teslim ettim. Seccade şurada burada dolaşarak Bombay'dan hareket edeceğim güne kadar dönmedi ve hareket günümde "kayboldu" cevabı alındı! Davaya kavgaya vakit yok. İsmail Bey de bu işten pek fazla mahcup olduğu için ses çıkarmamaya mecbur oldum, ama doğrusu bu dolandırıcılığın acısını hâlâ unutamadım.

*

---

1 Necef, Kerbela ve Kâzımiye'de Şiilerce ziyaret edilen yerler.

Bombay şehri bugün yüz bin nüfuslu büyük bir kenttir. Çeşitli kısımlara bölünmüş olan ahalisi İslam, Parsi, Banyan ve Hindu'dur. Bunlardan başka bir grup da Portekizliler vardır.

İslam

Müslümanlar çeşitli İslam mezheplerindendirler. Kıyafetleri birer beyaz don ve gömlekle üzerinde sıkma biçiminde birer yelekten ve başlarında birer takke veya sarıktan ibarettir. Zenginlerin giydikleri yeleklerin önleriyle takkeleri sırma dokuma kumaştandır. Evleri dar sokaklarda dörder beşer kat ve birbirine bitişik yapılmış ahşap binalardır. Bir evde bazen birkaç aile birden ikamet eder. Bu evlerin alt katının sokak tarafı direk üstünde ve kısmen içeri doğru çekilmiş olduğundan kapılarının önlerinde birer set gibi açıklık ve her katta boydan boya balkonlar vardır. Müslümanlar büyük küçük her tür ticarette bulunur ve esnaflık ederler. Birkaç cami ve mescitleri olup, bunlardan bazıları büyücek ve sanatlıdır.

Parsiler

Parsiler bundan üç buçuk dört asır önce İran'dan göç ederek bu bölgeye gelmiş olan ateşperestlerdir. Tapınaklarındaki ateşten başka güneşe de taparlar. Her akşam günbatımı vakti deniz kıyısına inerek güneşe karşı secde ederler ve deniz suyuyla yüzlerini yıkarlar. Tapınaklarındaki ateş güya göç ettikleri zaman İran'da terk ettikleri tapınaktan alıp hiç söndürmeden birlikte getirdikleri ateşmiş. Ölülerini mezara gömmezler. Daha önce sözü edilen Malabarhil adlı yerdeki tapınaklarının bahçesinde daire şeklinde ve çatısız kulelerin içine cenazelerini bırakıp kartal kuşlarına yedirirler. Özellikle gidip gördüm. Kulelerin üzerinde birçok kartal durur. Mezarcılar cenazeyi içeri bırakıp çekildikleri anda kartallar

Bombay'da Parsi ailesi.

Bombay'da Parsilerin kartallara yedirmek üzere ölülerini koydukları kale.

kulenin içine hücum ederek birkaç dakikada işlerini bitirip yine yerlerine çıkarlar. Ardından mezarcılar kemikleri toplayıp yakarak külünü akrabaları isterse verirler ve istemezse ya denize atarlar veya havaya savururlar.

Bombay'ın en zengin bankerleri Parsilerdir. Bankalarla sarraflık işleri bunların elindedir. Mahalle ve evleri tamamıyla Avrupa tarzında ve bahçeler içindedir. Kıyafetleri de Avrupalılar gibiyse de başlarına siyah rugandan uzunca kalpak giyerler. Bu kalpak siperliksiz silindir şapkaya benzer. Simaları beyaz ve İranlılara benzer. Gayet zeki ve çalışkandırlar. Çocuklarını Londra'ya kadar gönderip eğittikleri için hükümet dairelerinin hemen hepsinde onlar çalışırlar.

Banyanlar

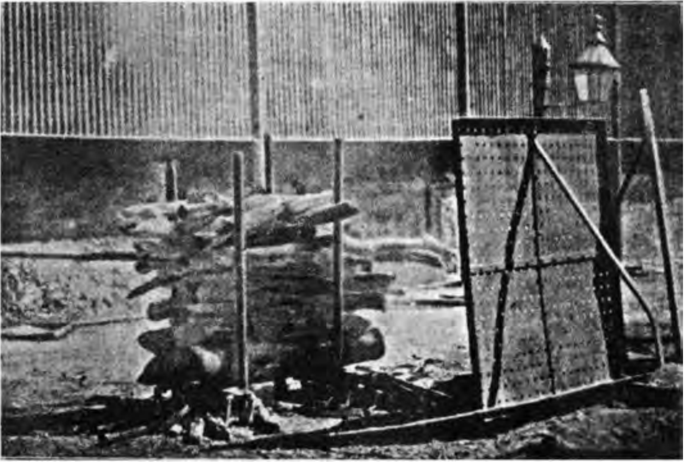
Banyanlar çeşitli şekillerdeki putlara ibadet eden putperestlerdir. Büyük tapınaklarından başka mahallelerde dükkân gibi sokağa açık birçok küçük tapınakları vardır. Geceleri bu tapınakları aydınlatarak kadınlar bir tarafta ve er-

Bombay'da iş göremez hayvanlara mahsus Pincarapol adlı yer.

kekler diğer tarafta oturup içlerinden bazısı ayağa kalkarak armoniflüt denilen el piyanosu çalarak şarkı söyler. Putlar gayet çirkin şekilde ve çoğu hayvan biçimindedir. Banyanların hepsi boyayla alınlarının ortasına bazen fındık büyüklüğünde kırmızı ve bazen iki üç elif şeklinde sarı ve beyaz renklerde birer işaret koyarlar, bunlar mensup oldukları değişik mezhepleri gösteren işaretlermiş. Tenlerinin rengi esmerdir. Bunlar bürümcük çarşaf cinsinden, ayaklarına kadar uzun ve geniş bir gömlek giyerler. Gömleğin ön eteğini bacaklarının arasından arka tarafa alarak kuşaklarına iliştirmekle örtünüp artık başka don giymezler. Arkalarında birer sıkma yelek vardır. Bazen yeleğin üstüne beyaz veya kırmızı renkte harmani gibi bir kumaşa sarınırlar. Başlarında Frenk kadınlarının kullandıkları kaput denilen şapka biçiminde gayet küçük üçgen veya yuvarlak kırmızı renkte birer şapka vardır. Bazısı da sarık sarar.

Banyanlar sabahleyin evlerinde çıktıklarında yol üzerinde bir ineğin sidiğiyle yüzlerini yıkamadıkça mağaza ve dükkânlarını açıp da sanat ve ticaretlerine başlamazlar. Bu nedenle her sabah Banyan mahallelerinin sokaklarında boynuzları kırmızı renge boyalı inekler gezdirirler ve bu ineklerin etrafında işemelerini bekleyen birçok adam dolaşır.

Bombay'dan Banyanların cenazelerini yaktıkları yer.

Banyanlar reenkarnasyona inandıklarından ölenlerin mutlaka bir hayvan vücudunda ve kutsal kişilerin inek şeklinde tekrar dünyaya geldikleri inancındadırlar. İnek ve öküzlere hürmetlerinin sebebi buymuş. Sakat olan hayvanlara mahsus Pincarapol isminde Bombay'da bir hayvanevi vardır ki yaşlı ve iş göremez hayvanları sahipleri buraya bırakır ve doğal yoldan ölümlerine kadar bakılırlar.

Banyanlar her tür ticaretle meşguldürler. Yabancı memleketlere gidip de ticaret yapan putperestler bunlardır. Ticaret için diğer memleketlere ve uzak yerlere gitmek isteyen Banyanlar memleketlerinden çıkarken Brahman dedikleri papazlarının yanına giderek ne miktar para kazanmak niyetiyle çıktıklarını bildirip özel bir deftere kaydettirirlermiş. O miktar parayı kazanmadıkça vatanlarına dönemezlermiş. Karılarını da birlikte götüremiyorlarmış. Şayet yoklukları uzar da döndüklerinde karılarını birkaç çocuk dünyaya getirmiş bulurlarsa bunları kabule ve kendi evladı tanımaya mecburlarmış.

Banyanlar ölülerini tabuta koymayıp düz bir tahta üzerine yatırırlar ve üzerine tülden bir örtü örterek dört kişi omuzlarına alıp götürür. Bunların mezarlıkları yoktur. Bir günde ölenleri özel bir yerde toplayıp gece yakarlar. Brahmanların-

dan aldığım bir izin belgesiyle bir gece Banyanların cenaze yakmalarını görmeye gittim. Dört tarafı duvarla çevrili bir avlu içerisinde birkaç odun kümesi yapıp cenazeleri bunların aralarına yatırdıktan ve üzerlerine biraz petrol döktükten sonra ateş veriyorlar. Ardından mezarcılar ellerine darbuka türünden birer defle (gemi demirlerinin zincirleri gibi ses çıkaran) ziller alarak ateş sönünceye kadar çalıyorlar. Cenazelerin yakılması sırasında akraba ve yakınlarından kimse bulunmuyor. Yalnız birkaç mezarcı bu hizmeti yerine getiriyor. Avlu içerisinde yanan cenazelerin mavi renkli alevlerinden başka ortalığı aydınlatacak fener ve kandil yoktur. Tenleri kahverenginde ve elbiseleri kırmızı renkte olan mezarcıların iğrenç kokulu bu mavi alevler içinde zebani gibi görünüşleri ve çaldıkları def ve zillerin müthiş sesleri doğrusu tüylerimi ürpertti. Odun kümeleriyle cenazeler tamamen kül olduktan sonra insan kafalarının tüfek atılır gibi patlamaya başlaması büsbütün hayret ve korkumu artırdı. O gece sinirlerim tuttu. Sabaha kadar uyku uyuyamadım.

Bundan elli sene önce Banyanlardan vefat edenlerin hayattaki karılarını da birlikte yakmak âdetleri gereğiyken İngilizlerin şiddetle yasaklaması üzerine bu vahşilikten vazgeçmişlerse de tutucular ve özellikle Brahmanlar bu yasaktan asla memnun değilmiş. Bugün İngiliz memurları bulunmayan köylerde ve ücra yerlerde kocası ölen kadınları yine gizlice yaktıkları rivayet edilir.

Banyanların tanrı derecesinde kutsal bir sınıf Brahmanları daha vardır ki bunların tapınaklarda bir hizmeti yoktur. Yalnız kendi âleminde güzel yaşayan adamlardır. Zenginlerin keselerinden istedikleri kadar para alıp harcamak ve diledikleri evlere girerek arzu ettikleri kadınlarla düşüp kalkmak gibi şaşırtıcı ayrıcalık ve yetkilere sahiptirler. O kadınların kocaları bundan tedirgin olmadıkları gibi böyle bir şerefe erişmelerinden dolayı mahalleleri içinde kendilerine gıpta eden konu komşuya karşı övünürler ve Brahmanın yakınlaşmasından peyda olan çocuk Brahman olarak aynı hukuk ve ayrıcalığı kazanırmış!

Hindular

Hindu denilen cins kahverenginde ve saçları zenci saçı gibi kıvırcık olup, Banyanlar gibi putlara taparlar ve ölülerini yakarlar. Bunların elbiseleri edep yerlerini örtmek üzere bacaklarının arasından geçirip bellerine bağladıkları bir bez parçasından ibarettir. Kadınlarının elbisesi de edep yerlerini örtecek kadar gayet kısa ve kırmızı renkte bir donla memelerini örtecek derecede kolsuz bir yelektir. Bu nedenle kollarıyla bacakları ve belleri açıktır. Hindular çiftçi ve amele takımından olduklarından ağır ve aşağı sayılan işleri yaparak geçinirler. Duvarcılık ve hamallık Hindu kadınlarına özgü gibidir.

Portekizliler

Portekizlilerin bu bölgeyi istila ettikleri zamandan kalma Hindistan'da birtakım Portekizliler vardır, bunlar bildiğimiz Portekizliler renginde ve Avrupalılar kıyafetinde olarak hizmetçilik, berberlik, otellerde sofracılık ve vapurlarda kamarotluk ederler.

***

Gerek Parsi ve gerek Banyan kadınlarının elbiseleri bir tarzdadır. Bunlardan bir kısmı güzel Hint kumaşlarından yapılmış şalvar ve üzerine dizlerine kadar ince bir gömlek ve gömleğin üzerine bazen kısa bir hırka giyerler ve genellikle sol omuzları dışarıda kalarak sağ omuzlarından atılıp bellerini örten güzel bir kumaşa bürünürler. Birtakımı da şalvarla ince gömlekten sonra memelerinin altına kadar kısa ve göğüsleri açık kolsuz bir yelek giyer. Ayakları çıplaktır ve ince gömlekleri bellerinin görülmesine mani değildir. Ayaklarının başparmaklarına birer yüzük ve oynak yerlerine halhal ve pazılarına, yani kollarının omuzlarına yakın kısmına bilezik takarlar. Bazen de şeffaf ince tüllere bürünürler.

Bombay'da fazlaca araba varsa da yerlilerin çoğu ve özellikle zenginler tahtırevanlarla gezer. Bu tahtırevanları ön

ve arka taraflarına takılan birer sırıkla iki kişi omuzlarına alıp götürür. Yatay uzunlukta ve dikey az yükseklikte camlı bir kutuya benzer. İçinde bulunan adam uzanıp yatar gibi oturmaya mecburdur. Avam takımı çifte öküz koşulu iki tekerlekli adi araba kullanırlar.

Şehrin eski kısmı sahilden uzakça ve yüksektedir. Oradan sahile doğru İngilizler tarafından yapılan yeni mahallelerde gayet geniş sokaklarla meydanlar ve pek büyük ve muntazam binalar vardır. Bu sokaklardaki ağaçlar o iklime özgü gayet zarif ve nadide ağaçlardır. Hükümet dairelerinin binalarının büyüklüğü şaşırtıcıdır. Kısaca büyük demiryolu garının büyük binasıyla mimarisi elbette Avrupa'da gördüğüm garlardan üstündü. İdari binalardan başka yeni mahallelerde yapılan konaklar ve oteller yine o ölçüde yüksek ve muntazamdır. Avrupa eşya ve malları satan pek çok mağaza bulunduğu gibi birtakım da Çin malları satan mağazaları vardır, bunlarda satılan eşya fiyatının Dersaadet'e göre düşünülemeyecek kadar ucuz olması dikkat çekici ve şaşırtıcıydı.

İngilizin yaptığı Furut Market adlı pazar yerinde sebze ve meyveyle ilgili az bulunur, benzeri olmayan şeyler görülür. Kısaca muzun pembe, sarı ve beyaz renkte çeşitli türleri olduğunu orada gördüm. Amba isminde ve elma büyüklüğünde gayet büyük çekirdekli Hindistan'a özgü bir çeşit meyve vardır ki tazesi pek hoş ve lezzetli olduğu gibi turşusu da pek nefis olur. Bu sebze ve meyve pazarının yanında kuş, papağan ve maymun gibi hayvanlara mahsus bir pazar yeri daha vardır. Burada rengi ve şekli görülmemiş zarif ve gönül çalıcı kuşların ve papağanların her türlüsü satılır. Bu iki pazar yeri yeni mahallelerin sonundadır. Ondan sonra eski mahallelere girilir. Burada Hindistan ürünleri ve dokumalarının her türlüsü görülür. Gümüş ve altın eşya gayet sanatlı biçimde imal edilir ve garipliklerden biri olarak terazinin bir gözüne altın ve gümüş eşya, diğer gözüne para konulup o şekilde tartılıp satılır, yani gümüş ürünler gümüş parayla ve altın ürünler altın parayla tartılıp madeni pahasına satılır. Halbuki ayarca

farkları pek azdır. İşçiliğiyle ticaretinin nereden çıktığına bir türlü akıl erdiremedim.

Bombay'da Victorya Garden isminde bir de hayvanat bahçesi vardır. Gidip gezdim ve bu iklime özgü birtakım vahşi hayvanlarla yılan türlerini gördüm.

Bir de şerbetli ve Fransızcada şarmör[1] dedikleri adamlar bu memlekette pek çoktur. Bunlar bir sepet içinde çeşitli tür ve büyüklükte yılanlar gezdirip halka seyrettirerek birtakım sanat ve oyunlar yaparlar ki hakikaten müthiş ve harikuladedir.

Vaktiyle Bağdat'tan Bombay'a göç etmiş olan Davud Sason isminde bir Yahudi'nin eseri olarak Bombay'da birçok iplik ve kumaş fabrikaları vardır. Davud Sason burada böyle pek çok bayındırlık eseri meydana getirmiş olduğu için İngiltere devleti tarafından bu hizmeti takdir olunarak büyük bir heykeli müzeye koyulmuş ve kendisine Sir unvanı verilmiştir. Çocukları ve onun soyundan gelenler bugün Bombay'ın en zengin ve saygın kişileridir.

Bombay'da kâgir ve muntazam tiyatro görmedim. Mevcut olan bir iki tiyatronun adi barakadan olmasına şaşırdımsa da iklimin sıcaklığının halkın bina içinde saatlerce kapanıp kalmasına müsait olmamasından kaynaklandığını anladım. Bu tiyatrolarda Parsi dilinde milli oyunlar icra ediyorlar. Sahne ve perdeleriyle oyunları sahneleyişleri (besbelli İngilizlerden örnek almışlar) tıpkı Avrupa tiyatroları tarzındadır.

Memlekette askeri bandodan başka orkestra yoktur. Hintlilerin milli sazları bizim ince saz türünden tambur ve kemanla def yerine kullanılan bir tür darbukadan ibarettir. Bunlardan başka Avrupa'dan gelme armoniflüt kullanırlar. Müziklerinin perdesi, ahengi, makamı ve şarkı söyleme biçimleri tamamıyla Türkistan ve İran usulündedir.

Banyanlardan rakkaseler de vardır. Bunlar çalgıcıların çaldıkları şarkıları söyleyerek raks ederler. Çengilerin elle-

---

1 "Büyücü" anlamında Fransızca bir söz, charmeur.

Puna'da fillere çektirilen top bataryaları.

rindeki zillere karşılık ayaklarına ufak çıngıraklardan oluşan birer halhal takarlar, okudukları şarkıların anlamını açıklamak üzere elleriyle işaretler yaparlar. Ayaklarını yere vurdukça çıngıraklardan çıkan sesleri sazın usulüne uydururlar.

Hindistan ahalisinin yemekleri gayet baharatlı ve biberli şeylerdir. Lakin ikamet ettiğim otelde Avrupa yemekleri yemekteydim. Arif Bey'in misafir olduğu Hintlinin ahbaplarından ve Bombay'ın zengin Müslümanlarından bir kişinin daveti üzerine evinde yediğim yemeklerin lezzetiyle beraber iki gün kadar çektirdiği mide rahatsızlığını unutamam.

Hintlilerin misafirlere kahve ve çayla beraber bir ikramları daha vardır. Şöyle ki bir asma yaprağının içine birkaç çeşit baharatla biraz kireç koyup muska şeklinde büktükten sonra açılmaması için yaprağın kenarını bir karanfil tanesiyle çivilerler ve bunu ağızlarında bir müddet sakız gibi çiğnedikten sonra çıkarıp atarlar. Ev sahibi bunun malzemelerinin bulunduğu bir tepsiyi önüme sürdüyse de beceremediğimi görünce kendi eliyle hazırlayıp verdi. Fakat gerek içinde kireç bulunmasından ve gerek ev sahibinin elleriyle vıcık vıcık uğraşarak hazırlamasından iğrenerek ağzıma alamadım bu nedenle ne lezzette ve nasıl şey olduğunu öğrenemedim.

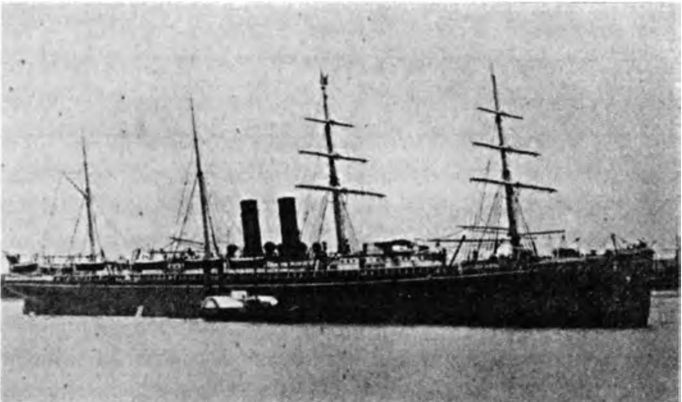
Bu memlekette genelevler şehrin bir mahallesinde büyük bir cadde boyu sırayla birer kat dükkân şeklinde binalardır. Bu binaların önlerinde peykeler vardır. Geceleri fahişeler bu peykelerde sandalyeler üstünde oturup cilve yaparak ve ge-

lene geçene laf atarak meramlarını anlatırlar. İçlerinde her ırk ve milletten kadınlar vardır. Hatta Arabistan'dan gelme birçok Yahudi kadınları bulunur.

Bombay'da şehir dışında develer görülür. Karaçi'de de görmüştüm. Şimendifer olmayan yerlerden yük taşırlar. Bombay'a beş saat mesafedeki Puna adlı yer İngiliz askerlerinin ikametgâhı ve Bombay zenginlerinin sayfiyesidir. Burada filler top arabası çekme hizmetinde kullanılıyorlar.

Bombay'dan Süveyş'e

Kasım'ın on altısında Cuma akşamı Peninsular Kumpanyası'nın Arkadi isminde büyük bir vapuruna binerek saat beş buçukta Bombay'dan hareket ettik. Süveyş'e kadar yemek dahil dört yüz rupiye, yani üç bin küsur kuruş bilet parası verdim. Peninsular Kumpanyası ayrıcalıklı bir İngiliz şirketidir. Vapurlarının çoğunda İngiliz bahriye subayları kumandanlık eder. Böyle bahriye subaylarının kumandası altında bulunan vapurlara mavi renkli beylik sancak çekilir. Arkadi altı bin beş yüz defter tonilatosu, yani on üç bin tonilatoluk ve bin beş yüz beygir kuvvetinde yüz tayfalı ve dört direkli büyük bir vapurdu.

Bombay'dan bindiğim Arkadi vapuru.

İçi tamamen elektrik ışığıyla aydınlatılıyor. Birinci kamara vapurun ortasında ve ikinci kamara kıç tarafındadır. Salonlarda her türlü çiçekler ve adeta ağaçlarla düzenlenmiş bahçe ve şadırvanlar, vapurun içinde bir hastane, bir postane, bazı gerekli malzemelerin satıldığı dükkânlar ve çok sayıda hamam, bir buz makinesi ve bir ibadethane vardı.

Bombay'dan Aden'e kadar bin altı yüz altmış iki mildir. Bu mesafeyi gökyüzü ve denizden başka bir şey görmeksizin, hamdolsun gayet durgun ve tatlı bir havayla dört buçuk günde kat ederek Kasım'ın yirmi birinde Çarşamba sabahı erkence Aden'e vardık. İngiliz yolculardan biri Bombay'dan hareketimizin ikinci günü vefat ettiğinden vapurun tapınağında dini tören yapılarak cesedi denize bırakıldı. Ondan başka keder verecek bir şey olmadı.

Vapurda bulunan dört yüzü aşkın yolcudan yalnız Arif Bey'le bu fakir Osmanlı ve biri Portekizli ve geri kalanların hepsi İngiliz'di. Bunca halkın içinde bir İngiliz'den başka Fransızca bilen bulunmaması şaşırtıcıydı. Ara sıra onunla sohbet ederek, kalan vaktimizi kadın erkek yolcuların güverte üzerinde jimnastik yapmak, top oynamak ve piyano çalmak gibi eğlencelerini seyrederek geçirmekteydik.

Aden

Aden kıyıları ağaçsız, bitkisiz, dağlık ve taşlıktır. Denizi sığ olduğundan vapurlar sahilden uzakta durur. Memleket denizden görünmez. Bir saat içeridedir. Bir kayığa binerek karaya çıktım. Buradaki binalar vapur acenteleri ile aktarma yapacak yolcular için bir iki otel, birkaç mağaza ve kömür depolarından ibarettir.

Aden ve çevresinde Allah'ın hikmetiyle yedi senede bir yağmur yağdığından su kıtlığı vardır. Bu nedenle Aden'de gayet büyük, sağlam su sarnıçları ve yağmur sularını toplayıp doldurmak için dağ aralarında birtakım kanallarla suyolları inşa edilmiştir, büyüklük ve sağlamlık açısından örneği görülmemiş güzellikte eserlerdir.

Aden'de su hazneleri.

Burada kayıkçılık eden Araplar, Somali dedikleri siyah renkli Berber ahalisindendir. Denizcilikte ve gelen geçen yolcuları bir şekilde dolandırmakta çok beceriklidirler. Vapurdan karaya gidip gelmek için pazarlık ettiğim kayıkçılar Aden iskelesinden vapura dönerken denizin ortasında durup kararlaştırdığımız ücretin iki mislini almadıkça vapura yanaşmadılar.

Bunlardan sekizer onar yaşında çırçıplak çocuklar mekik şeklinde, yekpare ağaçtan oyma, küreksiz birer küçük sandala binerek vapurun yanına gelip dilencilik ederler ve vapurdan yolcuların kasten denize attıkları parayı balık gibi suya dalarak denizin dibinden bulup çıkarırlar.

Aden'den hareketle Kızıldeniz'e doğru yola devam ettik ve öğleden sonra Aden'le Yemen'in arasında Ubuh adlı yerle karşısında girişi Babü'l-Mendeb'e bakan Perim Adası'nın önünden geçerek Kızıldeniz'e girdik. Sağ tarafta Yemen bölgesinin yüksek dağları ve sol tarafta Afrika kıyıları görünüyordu. Aden'den hareket ettiğimizde esmeye başlayan lodos

rüzgârı gittikçe şiddetlenerek o gece ve ertesi gün vapurumuzu salladıysa da daha ertesi Cuma günü poyraza dönüp ince yağmurlu sakin bir havayla Kasım'ın yirmi beşinde Pazar sabahı, yani Aden'den hareketimizden dört buçuk gün sonra Süveyş'e vardık. Bombay'la Süveyş'in arası üç bin küsur deniz milidir. Diğer vapurlarla on üç günde kat edilen bu mesafeyi bindiğimiz Arkadi dokuz günde kat etti.

Süveyş

Süveyş vaktiyle mühimce bir memleketken kanalın açılmasından beri eski önemini kaybetmiştir. Vapurun durduğu yerden filikayla memleketin iskelesine bir saatte geldik. Şimendifer biletimizi aldıktan ve bir lokantada kahvaltı ettikten sonra şehri dolaştık. Pisliğiyle hamalların ve yolculara musallat olan rehber, tercüman gibi heriflerin bahşiş diye çıkardıkları rezaletten ve şimendifer memurlarının yolcuları aşağılayan birtakım miskin ve terbiyesiz adamlar olmasından başka dikkate değer bir şey göremedik.

Öğle vakti katar hareket etti. Sırtımdaki yazlık elbiseyi değiştirmeye vakit bulamadığımdan Mısır'a varıncaya kadar soğuğun şiddetli etkisinden çok rahatsız oldum. Mısır sıcak iklimli sayılırken bu mevsimde bu derecede soğuk olmasına hayret ettim. Rutubetin etkisiyle vagonun bir köşesine çekilip yatmaktayken beş altı durak sonra vardığımız Zegazig istasyonunda birtakım Arap kadınların vagonların etrafında dolaşarak "Yusuf Efendi!" diye bağırmaları dikkatimi çekti. Böyle birçok Arap kadınının vagonlarda aradığı Yusuf Efendi kim ola diye başımı kaldırıp pencereden baktım. Meğer mandalina satıyorlarmış. Mısır'da mandalinanın isminin Yusuf Efendi olduğunu anladım.

Akşamüstü, yani sekiz saatte Kahire'ye vardık ve Özbekiye Bahçesi civarında Otel Doryan'a indik. Sabaha kadar gök gürültüsü ve şimşekle yağmur yağdığından tabii ki o gece bir yere çıkamayıp otelde dinlendim.

Ertesi gün çarşıya çıkarak giysi olarak gerekli şeyleri tedarik ettikten sonra Mısır Fevkalade Komiseri Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hazretleri'nin ziyaretlerine gittim. Bu fakiri öğle yemeğine alıkoydular. Daha sonra eski dostlarımdan İran Konsolosu Hacı Mirza Necef Ali Han'la görüştüm. Necef Ali Han, otelden eşyamızı getirterek beni ve arkadaşım Arif Bey'i evinde misafir etti. O gün birlikte Cezire mesiresini ve Mısır'ın meşhur Bulak Matbaası'nı gidip gördüm. Ertesi Salı günü şehrin sonunda ve yüksek bir yerdeki Mehmed Ali ve Sitti Zeynep camilerini ve ardından halk kütüphanesiyle müzeyi ve memleketin daha başka yerlerini ve mahallelerini gezip dolaştık. Ertesi Çarşamba günü meşhur Ezher Camii'yle Sultan Hasan cami-i şerifini ziyaret ettim.

Mısır'ın yeni mahallelerinde tamamıyla Avrupa şehirleri tarzında muntazam caddeler, yüksek binalar ve güzel konaklar olduğu kadar eski halde kalan mahallelerde de dar ve çamurlu sokaklar görülür. Şu kadar ki bu sokaklarda bulunan binalar eski tarzda "muşarabi" denilen kafeslerle süslü ve güzel evlerdir. Mehmed Ali Camii iki minareli, gayet muntazam ve mermerden yapılmış büyük bir cami-i şeriftir. Yerinin yüksekliğinden dolayı caminin avlusundan bütün memleketle çöl, piramitler ve Nil görünür. Diğer eski eserlerden olarak bir iki cami-i şerifiyle şehir dışında bulunan birkaç türbe Arapların en güzel mimari eserlerindendir. Kütüphaneyle müzede doğrusu en kıymetli, en güzel kitaplar ve eski eserler vardır. Ezher Camii bina ve mimari olarak önemli değilse de Mısır ulemasının eğitim gördükleri en büyük medresedir. Bu cami-i şerifte birçok hoca ve öğretmen efendilerle birkaç yüz öğrenci vardır. Şaşılacak bir şey olarak burada ders veren efendilerin anlattıkları dersleri yazmak için öğrenciler kâğıt veyahut arduvaz denilen siyah taştan yazı tahtalarının yerine adi teneke parçaları kullanıyorlar.

Kasım'ın yirmi dokuzunda Perşembe sabahı saat dokuzda Kahire'den hareket eden şimendifer katarıyla öğleden bir saat sonra İskenderiye'ye geldik. Mehmed Ali Paşa'nın büyük heykelinin dikili olduğu meydanla etrafındaki binalar ve mahalleler tamamıyla Avrupa tarzındadır. İskenderiye'deki Mahkeme-i Muhtelite[1] üyelerinden ve Mısır idarecilerinden olup kendisiyle tanışıklığım ve eski hukukum bulunan Vasıf Azmi Paşa'nın ziyaretine gittim ve daveti üzerine öğle ve akşam yemeklerini evinde yedim.

Ertesi Cuma günü Rusya Kumpanyasının Rusya ismindeki vapuruna binerek akşamüzeri İskenderiye'den hareket ettik. O gece ve ertesi gün güzel havayla yolumuza devam ederek Aralık ayının ikisinde Pazar günü öğle vakti Sakız Adası'na uğrayıp akşamüzeri ezandan sonra İzmir limanına vardık. Vakit müsait olmadığından vapur pratika[2] alamadığı için o gece vapurda yattık.

Ertesi sabah şiddetli bir yağmurla vapurdan çıkıp o vakit vilayet valisi bulunan Hüseyin Rıza Paşa Hazretleri'nin ziyaretlerine gittim. Kendileri eşyamı vapurdan getirterek bu fakiri birkaç gün devlethanelerinde misafir ettiler. Yol arkadaşım Arif Bey geldiğimiz vapurla Dersaadet'e gittiğinden İzmir'de kendisinden ayrıldım.

Rıza Paşa Hazretleri İzmir'de kaldığım süre boyunca gösterdikleri misafirperverliğe ilaveten Aralık ayının sekizinde Cumartesi günü Hıdiviye Kumpanyası'nın Şarkiye adlı vapuruna binerek Dersaadet'e gitmek üzere İzmir'den hareket ettiğim sırada bu fakiri iskeleye kadar geçirmekle de onurlandırdılar ve minnettar bıraktılar.

1888 senesi Aralık ayının onunda Pazartesi günü sabah erkenden Dersaadet'e varıp dört senedir hasret kaldığım anneme kavuştum.

1 Yabancılara ve azınlıklara bakan mahkeme.

2 Sağlık kontrolü yapıldıktan sonra gemide hastalık olmadığına dair verilen belge.

TÜRK EDEBİYATI KLASİKLERİ DİZİSİ

1. KUYRUKLUYILDIZ ALTINDA BİR İZDİVAÇ
   Hüseyin Rahmi Gürpınar

2. MÜREBBİYE
   Hüseyin Rahmi Gürpınar

3. EFSUNCU BABA
   Hüseyin Rahmi Gürpınar

4. İNTİBAH
   Namık Kemal

5. ŞAİR EVLENMESİ
   Şinasi

6. VATAN YAHUT SİLİSTRE
   Namık Kemal

7. KÜÇÜK ŞEYLER
   Samipaşazade Sezai

8. FELÂTUN BEY İLE RÂKIM EFENDİ
   Ahmet Mithat Efendi

9. TAAŞŞUK-I TALAT VE FİTNAT -TALAT VE FİTNAT'IN AŞKI-
   Şemsettin Sami

10. MAİ VE SİYAH
    Halit Ziya Uşaklıgil

11. REFET
    Fatma Aliye

12. TURFANDA MI YOKSA TURFA MI?
    Mizancı Murat

13. ÖMER'İN ÇOCUKLUĞU
Muallim Naci

14. DOLAPTAN TEMAŞA
Ahmet Mithat Efendi

15. GULYABANİ
Hüseyin Rahmi Gürpınar

16. SALON KÖŞELERİNDE
Safveti Ziya

17. FALAKA
Ahmet Rasim

18. A'MÂK-I HAYAL -HAYALİN DERİNLİKLERİ-
Filibeli Ahmet Hilmi

19. ŞEYTANKAYA TILSIMI
Ahmet Mithat Efendi

20. ÇİNGENE
Ahmet Mithat Efendi

21. SERGÜZEŞT
Samipaşazade Sezai

22. ZEHRA
Nabizade Nâzım

23. GENÇ KIZ KALBİ
Mehmet Rauf

24. BİZE GÖRE -VE BİR SEYAHATİN NOTLARI-
Ahmet Haşim

25. SEYAHAT JURNALİ
Âli Bey

26. GÖNÜL BİR YEL DEĞİRMENİDİR SEVDA ÖĞÜTÜR
Hüseyin Rahmi Gürpınar

27. HAZAN BÜLBÜLÜ
Hüseyin Rahmi Gürpınar

28. AŞK-I MEMNU
Halit Ziya Uşaklıgil

29. KÜRK MANTOLU MADONNA
Sabahattin Ali

30. LEVAYİH-İ HAYAT -HAYATTAN SAHNELER-
Fatma Aliye

31. İÇİMİZDEKİ ŞEYTAN
Sabahattin Ali

32. KUYUCAKLI YUSUF
Sabahattin Ali

TÜRK EDEBİYATI KLASİKLERİ - 25

Tanzimat Dönemi'nde değişmeye başlayan mizah anlayışının seçkin ve dikkate değer kalemlerinden Âli Bey'in Düyûn-ı Umûmiye müfettişi olarak 1885-1888 yılları arasında çıktığı seyahatin güncesi olan *Seyahat Jurnali* gördüğü yerlerin coğrafi, demografik ve kültürel özelliklerini aktaran önemli bir tanıklıktır. Kendisinin, "Bu jurnalin içeriği sadece gözlemlerden oluşmaktadır. Bir meziyeti varsa o da Irak gibi uzak memleketlerin ve özellikle Hindistan şehirlerinden bazılarının buralarca bilinmeyen durumlarına ve âdetlerine dair genel bir fikir vermesinden ibarettir," diye tanıttığı *Seyahat Jurnali* elbette mizahi vurgudan çok da uzak değildir.

Âli Bey (Direktör) (1846-1899)

Yaşadığı dönemde "Osmanlıların Molière'i" olarak tanınan Âli Bey İstanbul'da doğdu. Öğrenimine özel dersler alarak başladı. Rüştiyeyi bitirdikten sonra yine özel derslerle tarih, coğrafya, felsefe, astronomi, kimya, ekonomi, yönetim bilimi, hukuk ve matematik bilgisini geliştirdi. Arapça, Farsça ve Fransızca öğrendi.
Mektubî-i Sadr-ı Âli Odası'nda çalışmaya başlayan Âli Bey, 1876'da mutasarrıf olarak mülki göreve atandı, 1884-1888 yıllarında Düyûn-ı Umûmiye'de müfettiş olarak çalıştı. Daha sonra Elazığ ve Trabzon valiliklerinde bulundu. Edebi faaliyeti idari makamlarca hoş karşılanmayıp azledilen Âli Bey tekrar Düyûn-ı Umûmiye'ye döndü, 1895 yılında direktörlüğe atandı ve hayatının sonuna dek bu görevi sürdürdü.
Âli Bey edebiyatla uğraşmaya gençlik yıllarında Yeni Osmanlılar'la yakınlığını sürdürürken başladı. Batılı örneklere uygun bir tiyatronun gelişmesi için oyunlar yazdı ve Fransız yazarlardan birçok oyun uyarladı. Teodor Kasap'ın çıkardığı *Diyojen* dergisinde yayımlanan mizah yazılarını sadece "Âli" adıyla imzaladı. *Diyojen* kapatıldıktan sonra *Çıngıraklı Tatar* ve *Hayal* dergilerinde yazmaya devam etti. Türk edebiyatında mizah sözlüğü türünün ilk örneği olan *Lehçetü'l-hakāyık*, üç perdelik komik opereti *Letafet*, bir mizah hikâyesi olan *Seyyareler* ve *Seyahat Jurnali* en önemli eserleri arasındadır. Âli Bey'in seçme eserlerine Türk Edebiyatı Klasikleri Dizimizde yer vermeyi sürdüreceğiz.

10 TL